

Дневник
учителя

9(47.925)

9-42

19/7

19 AUG 2006

776

ԿՓՐԾՄ ՏԷՐ-ՍԸՀԱԿԵՆՆ ՍԱՐԳՍԵՆՆԻ

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԶՐՈՅՑՆԵՐ

ԱՌԱՋԻՆ ՊՐԱԿ

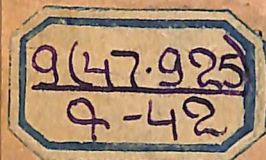
Դ Ր Ն Յ

ԵՂԻՅԷ ԱՐ. ՔԱՀ. ԳԵՂԱՄԵԱՆՅ

(Արտատպած «Հովիտ» շաբաթաթերթից):

Протоіерей Египше Гегамянцъ Историче-
скіе рассказы. Выпускъ первый.

(Перепеч. изъ журнала «Овигъ».)

ԻՆԸ 50 ԿՈՊ.

Տպար. Ն. Երևանցիանի:

Тип. Н. Эриванцева.

1917

6863

05 SEP 201

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹ. ԵՓՐԵՄ ՏԵՐ-ՍԷՀԱԿԵԱՆ ՍԱՐԳՍԵԱՆՏԻ

9047-2932
7-42
48 *Երմի Կարապետ*

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԶՐՈՅՑՆԵՐ

Ա.Ռ.Ա.ԶԻՆ ՊՐԱԿ

ԳՐԵՑ ԵՂԻԹԷ ԱՐ. ՔԱՀ. ԳԵՂԱՄԵԱՆՑ

(Արտատպած «Հովիտ» շաբաթաթերթից):

1004
16405

Историческіе рассказы

ВЫПУСКЪ ПЕРВЫЙ

Соч. протоіерея Егише Гегамянцъ

(Перепеч. изъ журнала «Овитель».)

2

Տպար. Ն. Երևանցեանի:

Тип. Н. Эриванцова.

1917

ԱՆԴՐԷԱՍ

ՏԷՐ-ՍԱՀԱԿԵԱՆ

ՍԱՐԳՍԵԱՆՑԻ

ՅԻՇԱՅԱԿԻՆ

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԶՐՈՅՑՆԵՐ

Նախապատմական շրջան

Ինչպէս բոլոր հին ազգերի, նոյնպէս և մեր ազգի նախապատմական շրջանը շատ մութ է, անյայտ և լի առասպելներով, որոնք առանդաբար եկել հասել են մինչև մեր օրերը:

Ըստ աւանդութեան մեր ազգի գոյութիւնը սկսւում է Քրիստոսից 22 դար առաջ և մեր Հայկ նահապետը՝ համարւում է Նոյ նահապետի ծոռնը: Հայկից մինչև Արամ հայերի կառավարութեան ձևը՝ եղել է նահապետական և շինարար: Արամի օրով այդ ձևը՝ փոխարկւում է միապետականի և երկիրը ընդարձակւում ու տարածւում է:

Արամի յաջորդ Արայ Գեղեցիկի օրով՝ Հայաստանը Ասորեստանի ձեռքն է անցնում և կառավարւում է հայ իշխանների կամ նահապետների միջոցաւ: Եօթներորդ դարի սկզբում Ասորեստանը սկսում է

թուլանալ և Մարաց Կիսաքսար թագաւորն
կարողանում է հայերի աջակցութեամբ Նի-
նուէն տապալելով՝ Պարոյր Սկայորդուն
Հայաստանի վրայ թագաւոր կարգել Մա-
րաստանի հարկատուութեան ներքոյ:

Պարոյրի յաջորդներից մէկը՝ Երուանդ
անունով՝ փորձեց Մարաց լուծը թօթափել
սակայն Աթահակից յաղթուելով՝ պար-
տաւորուեցաւ՝ ա) միշտ հպատակ և նիզա-
կակից մնալ Մարաստանին. բ) ամրոցներ
չշինել և գ) տարեկան 50 տաղանդ*) հարկ
վճարել:

Աթահակի մահից յետոյ՝ Երուանդը զըժ-
րեց դաշինքը: Բայց այս անգամ էլ՝ Աթա-
հակի թուը,— Կիւրոսը պատժեց Երուանդին,
ստանալով նրանից՝ ա) 100 տաղանդ իբրև
տուգանք, 100 տաղանդ էլ իբրև փոխա-
րինութիւն և բ) 4000 հեծելազօր և 20,000
հետակա: Եւ Երուանդի որդւոյն, որ էր
Տիգրան Առաջինը, Կիւրոսը իրեն դաշնա-
կից արաւ:

*) Բաբելական մի տաղանդը 4830 ֆրանկ է:

Կ Ի Ի Ր Ո Ս

Հին աշխարհի ամենամեծ տէրութիւն-
ներից մէկն էր Պարսկաստանը, որի հիմ-
նադիրը հէնց այս Կիւրոսն եղաւ՝ Քրիստո-
սից մօտ վեց դար առաջ: Կիւրոսը պատ-
մական մեծ և եղակի մի դէմք է, որի կա-
ռավարութիւնը, ընդհանրապէս, բարի էր
և հայրական:

Նա էր, որ Ասորեստանի և Բաբելոնի
թագաւորների ձեռքով իրենց հայրենիքից
քշած հրէայ ժողովրդին՝ իրաւունք տւեց
Երուսաղէմ դառնալու և նորոգելու: Եւ դրա
համար է ահա, որ մարգարէները մեծ պո-
ղեստով են խօսում նրա մասին *):

Կիւրոսը շատ վեհանձն և ասպիտական
վերաբերմունք ցոյց տւեց իր ձեռքը գերի
ընկած վերոյիշեալ մեր Երուանդին և նրա
ընտանիքին և նրա որդի Տիգրանին իրեն
դաշնակից վերցնելով ու Բաբելոնին նւա-
ձելով՝ ամեն կերպ աշխատեց հայերի և
կորդացիների **) լարած յարաբերու-

*) Եսայի ԺԳ. 17 Երեմ. Ծա. 27—30.

**) Քիւրդերը:

թիւններին վերջ դնել, նրանց միմեանց հետ հաշտեցնելով և երկիրը խաղաղացնելով *): Եւ ահա ի շնորհս այդ խաղաղութեան էր, որ հայ ժողովուրդը ձեռնամուխ եղաւ շինարարական աշխատանքի և ծաղկեցուց երկիրն ու արհեստները յընթացս երկու հարիւր տարւայ, երբ Կիւրոսի յաջորդները նրա գծած շաւիղովն ընթանալով՝ էլ աւելի արգասաբերեցին երկիրը և ապահովեցին ժողովրդի տնտեսական կենցաղավարութիւնն այն աստիճան, որ ամբողջ երկրում, և մասնաւորապէս Երասխի ափերում ձգւում էին «անթիւ գիւղեր լի ցորենով և գինիով,—գիւղեր լի պաշարօք. ուրեք ուրեք նաւ պալատներ, բերոց ընտիր տեսակներ, պախրէ, ցորեան, գինի հին, անուշահոտ, չամիչ, ընդեղէն ամեն տեսակ, ազգի ազգի իւղեր, հալած ճարպ խոզի, կնճիթ ի դառն նշույ և ի բլեկնի, մզեալ իւղեր. նաւ իւղերէն հանած ոգիներ,—ի մի բան՝ դար ոսկէ անդէորդութեան և մշակութեան հայոց աշխարհի **):

*) Թումայեան. Պատմ. Արևել. լեռն. էջ 68:

**) Դաթրճ. Տիեզ. պատմ. հատ. Ա. էջ 343:

Մակեդոնացին եւ Հոռմը

Յայտնի է, որ Կիւրոսի հիմնած Պարսկաստանը վերջերում անցաւ Աղէքսանդր Մակեդոնացու ձեռքը, և նրա վաղաժամ մահովը՝ բաժան բաժան եղաւ նրա զօրապետների մէջ, որոնք միմեանցից անկախ թագաւորութիւններ հիմնեցին:

Մակեդոնացու յաջորդներից մէկն էր Սելևկոսը, որ Սելևկեան կոչւած թագաւորութիւնը հիմնեց: Այդ թագաւորութեան մէջ մտնում էր անաւասիկ և Հայաստանը:

Սելևկեան թագաւորութիւնը յետոյ անցաւ Պարթևների ձեռքը: Սրանից էլ Հոռմը խլելով՝ վերածեց հռոմէական նահանգների: Պարթևներից խլած մասերի թուումն էր նաև Պոնտոսը, որի Միրհատ թագաւորը շատ սուղ ծախսից իր ազատութիւնը գողոց Հոռմի հանդէպ մի ահարկու հակառակորդ հանդիսանալով:

Միրհատը մի շարք պատերազմ մղեց Հոռմի լէզէօնների դէմ և շատ անգամ պա-

տուով դուրս եկաւ: Փոյթ չէ եթէ վերջերում իր Փառնակէս որդւոյ՝ դաւաճանութեամբ՝ ստիպւած եղաւ հայրենիքն թըշնամուն յանձնելով ինքնասպանութեամբ վերջ տալ իր արկածալից կեանքին:

Տիգրան Բ.

Երբեմն ինքնուրոյնաբար, երբեմն էլ Միհրդատի նիդակակցութեամբ՝ հռոմէական պատերազմներին մասնակցում էր մեր Տիգրան Երկրորդը, որ իրաւամբ Մեծ է կոչւում:

Հայ ազգի պատմութիւնը իսկապէս այս Տիգրանոյն է սկսւում, որ իր ձեռքի տակ ունեցած մօտ 50,000-նոց բանակով առաջինն եղաւ հայ թագաւորների մէջ, որ քաջաբար ճակատ ճակատի տւեց տիեզերակալ Հռոմի հետ և հայի անունը պատկառանքով հնչեցնել տւեց իր ժամանակի բոլոր մեծ ու փոքր ազգերի և նրանց պատմութեան մէջ, որին նոյնիսկ Կիկերոնը Փորոսի մէջ արտասանած ճառումը «մե-

ծագոր թագաւոր» անւանեց, և որին ահա թէ ինչպէս է նկարագրում մեր պատմահայրը «սա ամենեցունց թագաւորացն մերոց հարստագոյն և խոհմագոյն, որ զսամանս մերոյ բնակութեան ընդարձակեալ ի հինս մեր հասուցանէ յեղերս ծայրից բնակութեանց, և ամենեցունց որ առ իւրովքն էին ժամանակօք նախանձելի, և յետնոցս ըզձալի ինքն և ժամանակն իւր... արանց կացեալ Վուլս և արութիւնս ցուցեալ զազս մեր բարձրացոյց, և ընդ լծով կացեալսս լծադիր և հարկապահանջս կացոյց բազմաց... այսպէս և բազում անուանեալ Տիգրանք, մի է և միայնակ ի հայկադունս» *):

Հաղար և բլլեր ափսոս, որ Միհրդատինման, մեր այս Տիգրանն էլ իր որդւոյ,—Տիգրան փոքրի,—դաւաճանութեանը երեսից, վերջերում, ստիպւած եղաւ խոնարհել թշնամու առաջ:

Ճակատազրի դառն հեգնութեամբ ինչպէս Փառնակէսը հօրը դաւաճանելուն ի

*) Ոոր. ԳԼ. ԻԴ. և ԼԱ:

վարձ՝ իրիմի թափառորութիւնն ստացաւ։ Տիգրան փոքրն էլ,—որ լաւ ճանապարհով Պոմպէոսին յանկարծ Արտաշատ էր մըտ-
ցրել,—Ծոփաց աշխարհն ստացաւ։ Բայց
երբ այդ վարձատրութիւնը նազ համա-
րելով դաւաճանն սկսեց տրտնջալ,—Պոմ-
պէոսը նրան շղթայի զարկեց և կնոջն ու
որդուցը հետ Հոռոմ ուղարկեց իր յաղթական
թափորի համար։ Ապա դառնալով իր առաջ
արտասուածոր աչքերով չորած ծերունի
Տիգրան մեծին, Պոմպէոսը իսկոյն բարձ-
րացրեց և ուղղադուրանքով ասաց «Հայոց
թագաւորութիւնը կորած չէ, այլ Հռոմայի-
ցոց բարեկամութիւնը վաստակած» *)։

Հոռոմն ու Պարթեւացիք

Հռոմայեցիք թէպէտ և Հայաստանին տի-
րեցին, բայց չկարողացան տիրապետել,
որովհետև պարթեւացիք հրբէք չդադարե-
ցան Հայաստանը իրենց երկիրը համարե-
լուց և պահանջելուց։ Միւս կողմից հայերը
իրանք ևս Հռոմի գերիշխանութիւնը առ

երեսս ճանաչելով հանգերձ, ի ներքուստ
միշտ համակիր էին Պարթեւներին, իբրև ի-
րենց ցեղակիցների և կրօնակիցների, և ի-
րենց լեզուով ու սովորութիւններով նրանց
քաղաքականութեանը յարած, որդեգրւած
էին։

Այնուամենայնիւ Հռոմին ոչ մի հաշիւ
չկար Հայաստանից ձեռք քաշել,—Հայաս-
տանից, որ Արևելքի գերիշխանութեան հա-
մար, իբրև քաղաքական հաւասարակշռու-
թեան յենակէտ և երկու մրցակից պետու-
թիւնների մէջ բնական պատւար իր լեռ-
նային դիրքով ու եփրատ ու Տիգրիս գե-
տերով, ահագին և առաջնակարգ նշանա-
կութիւն ունէր և միշտ էլ ունի։

Ահա թէ ինչու համար տիեզերակալ
Հռոմը ոչ մի զոհողութեան առաջ կանգ
չառաւ միայն թէ, փոքրիկ Հայաստանը
վերջնականապէս իր ճանկը ձգէ քաղաքա-
գիտական խաղերի միջոցով։

Այսպէս Քրիստոսից 18 դար առաջ Տի-
բերիոս կայսրը իր ազգական և որդեգիր
Գերմանիկոսին Հայաստան ուղարկեց Հա-

*) Պատմ. Արևել. ինդ. էջ 26։

յերի իրենց ձեռքով մի այնպիսի թագաւոր
ընտրել տալու, որ անպատճառ Հոռոմայե-
ցիների թեկնածուն լինի:

Գերմանիկոսը իր միսսիան յաջող կեր-
պով գլուխ բերեց, Զենոն անունով Պոն-
տացուն Հայաստանի վրայ թագաւոր կար-
գել տալով: Սակայն երբ Զենոնը մեռաւ
Պարթևացիք պահանջեցին, որ իրենք էլ
իրենց թեկնածու թագաւորն ունենան Հա-
յաստանում: Հոռոմը ճարահատեալ համա-
ձայնեց:

Եւ ահա միևնոյն ազգի վրայ և միևնոյն
փոքրիկ երկրում երեւան եկան երկու թա-
գաւոր,—մէկը Հոռոմայեցիների ազենտը,
միւսը Պարթևացիների:

Իրանց լարած յայտնի ու գաղտնի ին-
տրիգների և սադրանքների շնորհիւ հայ
ժողովուրդը 35 տարի շարունակ սկսեց
իրար միս ուտել իրենց մէջ կուսակցու-
թիւնների բաժանելով և բարոյապէս ու
նիւթապէս միմեանց հարւածելով ու
նւաստացնելով: Եւ երբ երկու կողմն ևս
այն աստիճան թուլացան, որ աղքն այլևս

անկարող էր որևէ ինքնուրոյն միջոցի
դիմելու:—Այն ժամանակ Հոռոմայեցիք և
Պարթևացիք Հայաստանի կառավարութեան
համար այլ ճանապարհ ընտրեցին:

Նրանք փոխադարձ համաձայնութեամբ ո-
րոշեցին, որ թող Հայոց թագաւորը մի հո-
գի լինի, բայց ընտրող լինին Պարթևացիք,
իսկ հաստատողը Հոռոմայեցիք:

Տրդատ կամ Տիրիթ

Այդ որոշման համաձայն պարթևացիք
ընտրեցին իրենց Վաղարշ թագաւորի կըր-
տսեր եղբօրը Տրդատին (որ Տիրիթ էլ է
կոչւում) Հայաստանի վրայ և առաջարկե-
ցին Հոռոմին ի հաստատութիւն: Տրդատը
իր ընտանիքով և 3000 հայ և պար-
թևացի այրուձիով ճանապարհ ընկաւ դէ-
պի Հոռոմ, կայսրի ձեռքից իր թագն ստա-
նալու *):

*) Հայ պատմիչները Արշակունեաց առաջին թա-
գաւորին Վաղարշակ են անւանում, մինչդեռ ժա-
մանակակից, երբեմն և ականատես Հոռոմայեցի պատ-

Այս ճանապարհորդութիւնը 9 ամիս տեւեց և Հայաստանի թագաւորը, իբրև Հոռմի կայսրութեան հիւր, ամեն տեղ թագաւորավայել ընդունելութիւն դտաւ: Ճանապարհի ծախքը ամբողջովին կայսրութեան հաշիւն էր լինում:

Կայսրը այդ ժամանակ յայտնի Ներոնն էր, որ Պարթևացիների ընտրութիւնը հաստատելով՝ յատուկ դրամ կտրեց այդ առթիւ և մեծամեծ պարգևներով Հայաստան վերադարձրեց: Հետն էլ ճարտարապետներ ուղարկեց, որ Հռոմայեցի Կորբուլոն զօրապետի՝ մի քանի ժամանակ առաջ, հիմնի վեր քարոջանդ արած Արտաշատ մայրաքաղաքը՝ վերանորոգեն և զարդարեն:

մէջները՝ Տրդատ կամ Տրեթ կն անւանում: Հէնց այս Տրդատի Հռոմ գնալը և կայսրից իր թագն ստանալն՝ առատ նիւթ դարձաւ իրաւիկներին ժամանակ՝ «Իաշանց թուղթ» կոչուած կեղծ դրամը հրատարակել, իբր թէ, «. Գրեգոր Լուսաւորիչը և Տրդատ Մեծը՝ չորրորդ դարի սկզբում՝ Հռոմ են գնացել և աշխտել կայսրից ու պապից ստացել են առաջինը՝ իր հայրապետութիւնը, և երկրորդը՝ իր թագը: (Օրմանեան, Աղգապատում, էջ 109):

Ներոնի արարմունքը ներքին նպատակը Պարթևացիք շատ լաւ ըմբռնելով՝ պահանջեցին, որ Տրդատի յաջորդը անշուտ պարթևասէր անձն լինի և Հռոմը ձեռք բաշէ իր թևարկութիւնը ամբողջ Հայաստանի վրայ տարածելու քաղաքագիտական ճարպիկ միջոցներից ու խաղերից:

Այդպիսի պահանջը իրեն համար վերաւորիչ համարելով՝ Հռոմը մի շարք արշաւանքի դիմեց Պարթևների վրայ:

Առաջին արշաւանքն սկսեց Տրիանոս կայսրը. երկրորդը՝ Մարկոս Աւրելիոս, երրորդը՝ Սեպտիմոս Սեւերիոս և չորրորդը՝ Կարակալա *):

Այս արշաւանքներից երբեմն հռոմայեցիներն էին յաղթող դուրս գալիս երբեմն պարթևները: Եւ իրանց յաղթութեան դէպքում Հռոմայեցիք յատուկ դրամ էին կըտրել տալիս՝ «Հայաստան» կամ «Հայաստան ազատուած» մակագրութիւնով:

Աւելորդ է ասելը, որ այս արշաւանքները հայ ժողովրդի վրայ շատ սուղ էին

*) Պատմ. Արեւել. խնդ., էջ 36—40:

նստում և նիւթապէս, բարոյապէս ու ֆիզիքապէս նրան քար ու քանդ անում, թէպէտ և արշաւանքները միշտ և հանապազ սկսւում էին իբրև թէ հայերի օգտին և Հայաստանի բարեկարգութեան համար:

Հոռմայեցիները և Պարթևները այս պարբերական մաքառումները դեռ մի վերջնական եզրակացութեան չէին յանգել, երբ այդ էրկու պետութիւնների հանդէպ մի նոր ախոյեան դուրս եկաւ:

Արտաշէս Սասանեանը

226 թւին Պարսկաստանում տեղի ունեցած յեղափոխութեամբ և Արտաշէս Ե.-ի սպանմամբ Արտաշէր Սասանեանի ձեռքով Սասանական հին ցեղը վերականգնեցաւ: Պերսեպոլիս քաղաքում, այժմեան Շիրազի մօտ:

Արտաշէրը Պարթև պահլաւ ցեղը Պարսկաստանում ջնջելով չբաւականացաւ, այլ նա ձեռնարկեց Հայաստանի միջից էլ ջնջել յիշեալ ցեղի ներկայացուցիչներին ևս վաղձանական նպատակ ունենալով հոռմա-

յեցիներին իսպառ դուրս քշել Ասիայից:

Եւ որովհետև հայերն ազգակցական և բարեկամական կապ ու յարաբերութիւն ունէին մի կողմից Պահլաւների հետ և միւս կողմից Հոռմայեցիների հետ,— ուստի շատ պարզ է, որ նրանց վրայ ևս Սասանական նոր իշխանութիւնը կարող չէր հաշտ աչքով նայել, այլ նրանց էլ իր քաղաքական ծրագրին հակառակորդ էր համարում: Իսկ երբ որ հայերն ու հոռմայեցիները քրիստոնէութիւնն ընդունելով՝ սկսեցին նաև կրօնական յարաբերութիւն ունենալ միմեանց հետ,— ահա այդ ժամանակից սկսեալ Սասանեան իշխանութիւնը ինչպէս հայերին, նոյնպէս հոռմայեցիներին, իրեն համար բացարձակ թշնամի համարելով և ընդունելով՝ ձեռնարկեց նրանց երկուքին էլ պատուհասելու: Եւ նրա համար էլ Սասանեանք սկսեցին մի շարք արշաւանք գործել հոռմայեցիների վրայ:

Առաջին արշաւանքն սկսեցաւ Աղէքսանդր Սևերիոս կայսեր ժամանակ. երկրորդը՝ Գորդիանոսի, երրորդը՝ Վաղերիա-

նոսի, չորրորդը՝ Կարոսի և հինգերորդը՝ Գալերիոսի:

Այս արշաւանքների ժամանակ երբեմն Սասանեանք էին յաղթող հանդիսանում, երբեմն Հռոմայեցիք: Յամենայն դէպս պատերազմող երկու կողմերիցն աւելի հայ ժողովուրդն էր տուժում մէջտեղում: Այդ տուժումը աւելի մեծ չափերի էր հասնում, երբ այդ ժողովուրդը, առանց սեփական, ինքնուրոյն ու հաստատուն քաղաքական ծրագրի, երբեմն մէկի կողմն էր հակուում երբեմն միւսի:

Տրդատ Մեծը

Գալերիոսի արշաւանքի հետեանքով Հայաստանի մեծ մասը Հռոմայեցիների ազդեցութեան շրջանի մէջ մտաւ: Եւ ահա այս միջոցներումն էր, որ Դեոկղետիանոս կայսեր կարգադրութեամբ խորհովի որդի Տրդատը հռոմէական զօրքով Հայաստան գալով հայրենի գահը բազմեցաւ 287 թւին:

Ինչպէս յայտնի է Տրդատի թագաւո-

րութեան սկզբներում հայերի դարձը տեղի ունեցաւ ի քրիստոնէութիւն:

Այս խոշոր պատմական դէպքը մեր ծրագրից դուրս լինելով այս միայն կասենք, որ Տրդատի կէս դար տեղ թագաւորութեան ժամանակ Հայաստանը միանգամայն ազատ մնաց արտաքին յարձակումներից և պատերազմներից: Ապա թէ ոչ հաղիւ թէ ս. Գրիգորն ու Տրդատը կարողանային առանց առանձին սասանութների ու վտանգների ի գլուխ հանել իրենց վերանորոգչական մեծ գործը:

Անշուշտ վերանորոգիչների իրանց տակտըն ու խոհականութիւնը ոչ պակաս նպաստեց գործի յաջողութեանը, երբնրանք ժողովրդի վրայ մեծ ազդեցութիւն ունեցող հոգևոր քրմական դասակարգը իրանց կողմը գրաւելու համար, նրանց իրաւասութեան տակ գտնուած մեծամեծ կալաւածներին ոչ միայն ձեռք չտուին, այլ դեռ նրանց համար թոշակներ սահմանեցին, նրանց զաւակներին նախապատուութիւն տուին իրենց հիմնած դպրոցներում եւն *):

*) Ագաթանգեղոս, ձի.

Այս ամենի հետեանքն այն եղաւ, որ բուն ժողովուրդն ընդգրկեց և փարեցաւ նոր կրօնքին այն աստիճան անկեղծութեամբ ու սիրով, որ մինչև իսկ ս. Վարդանանց կուրի մէկ ու կէս դար առաջ, այն է 311-ին, ի պաշտպանութիւն այդ կրօնին պատերազմի ելաւ հռոմայեցիներէ դէմ յանձին Մաքսիմիոս Դաթի, որ Արեւելիան կայսրութիւնն ստանալով սկսել էր հալածանք հանել հայերի դէմ, պահանջելով «զի զոհեսցեն կոոց եւ ղիւաց»։ Այդ պատերազմին, որի ժամանակ հայերի քաջութեան հետ միացաւ նաև նրանց կրօնական եռանդը,—Դաթը յաղթեցաւ և քիչ յետոյ Տարօնում անձնասպանութեամբ վերջ տւեց իր կեանքին։

Նկատենք այստեղ, որ այս պատերազմը ամենալաւ ապացոյց է, որ հայերը հռոմայեցիներէից շատ վաղ էին ընդունել քրիստոնէութիւնը *):

*) Օրմ. Աղգապատ. էջ 107։

Հայ առաքանին

Հասարակ ժողովուրդի նման և նրա չափ անկեղծ վերաբերմունք ցոյց տուեց հայ առաքանին դէպի նոր կրօնը և նրան յառակից յունասիրական գաղափարը։ Այլ նրա քրիստոնէութիւնը առ ահի ու առ յարգի էր, արտաքուստ։ Եւ անշուշտ դրանից է, որ ինչպէս ս. Գրիգորը, նոյնպէս և Տրդատը ծերութեան օրերում իրենց հմայքն ու ազդեցութիւնը կորցնելով քաշւեցան լեռներն ու անտառները։ Այս պարագան նրանց յոգնածութեանն ու կրօնական բարեպաշտութեանը չպէտք է վերագրել բացառապէս, այլ հայ առաքանիի անտարբերութեանը, և թերևս նրանց արհամարհանքին ու ատելութեանը։

Այլ կերպ անկարելի է բացատրել ս. Գրիգորի մահւան և թաղման սկզբնական պարագանները, երբ նա լեռան գլխին իր մեկնարանումը մեռնում է առանց ում և իցէ ներկայութեանը, և անծանօթ հովիւների ձեռքով պատահամբ թաղուում է առ տեղեւան առանց ճանաչւած լինելու։

Գալով Տրդատին,—յայտնի է, որ նրան էլ նախարարները թունաւորեցին ուղղակի ու յայտնի *):

Շատ հաւանական է, որ Տրդատի թունաւորման գործումը պարսից արքունիքի մատը ևս խառն էր: Որովհետեւ դժւար է պնդել, ինչ որ մեր պատմիչներն են անում, որ նախարարները սոսկ իրենց փառասիրութիւնից դրդւած մոլեխինդ խմացրին ծերունի թագաւորին: Եւ եթէ Տրդատի մահից անմիջապէս յետոյ նրանք ամանձին և ինքնազուխ իշխանութիւններ կազմեցին Սանատրուկը Փայտակարանում, Բակուրը Ալճնիքում և Արքեղայոսը Ծովքում, այդ առանց Շապուհ Բ.-ի յայտնի կամ գաղտնի թելադրանքին չէր, որովհետեւ նա ամեն միջոցից օգտւում էր ս. Գրիգորի ու Տրդատի միջոցաւ հայերի մէջ արծարծւած յունասիրութիւնը, արմատախիլ անելով պարսկական թեարկութիւնը տարածել Հայաստանի վրայ:

*) Սոր գիրք Բ. էջ 248

Յունասէր նախարարները

Յիշեալ վտանգը տեսնելով յունասէր նախարարները Արիստաւէս կաթողիկոսի,— Ս. Գրիգորի կրտսեր որդւոյ,— զխաւորութեամբ յունաց կայսեր հովանաւորութեանը զխաւոր դիմումն արին, խնդրելով, որ Տրդատի որդւոյն, Սոսրով Բ.-ին, Հայաստանի վրայ թագաւոր կարգի: Կայսրը, ինչ ասել կուզի, իսկոյն կատարեց Հայոց կաթողիկոսի և նախարարների խնդիրը: Եւ Հայաստան հկած կայսերական զօրավար Անտիոքոսը Սոսրովի թագաւորութիւնը հաստատեց և Սանատրուկին, Բաղուրին ու Արքեղայոսին իրենց պաշտօններեցը,—որ էր սահմանազուխների պահպանութիւնը,—հեռացնելով նրանց տեղակշռականեց Բագարատ Բագրատունիին, Մինրան Բագարացին, Վահան Ամատունիին և Մանաճինր Ռշտունուն: Սակայն Սոսրով Բ. իր կուսակիցների յոյսը Հարդարացրեց, աւելի ճիշտը չկարողացաւ արդարացնել: Որովհետեւ բացի այն, որ ինքը «զբաշու

թենէ և զբարի յիշատակաց անփոյթ» *) անձն էր, այլ նաև անզօր պարսկասէր նախարարների մշտական հետամտութիւններն ու ինտրիգները խափանելու:

Եւ թերևս խոսքով Բ.-ի կեանքն ևս հօր կեանքի վախճանն ունենար, եթէ որ նրան հովանաւորէր Վրթանէս կաթողիկոսը, — Ս. Գրիգորի աւագ որդին, — որ Տրդատի արքունիքում 15 տարի պաշտօն վարած լինելով տեղեակ էր աւագանիների և պալատականների տրամադրութիւններին ու գործելակերպերին:

Տիրան

խոսքովին յաջորդեց 399-ին նրա Տիրան որդին: Բայց ստիպւած եղաւ Վրթանէս կաթողիկոսի հետ խոյս տալ գնալ Պօլիս, որպէսզի անձամբ անձին կայսրից օգնութիւն խնդրէ Շապուհի դէմ, որ Հայաստանում եղած իր բաղմամբիւ կուսակիցների վրայ յենւելով իր ներսեհ որդւոյն հզօր բանակով ուղարկեց Հայաստանը գրաւե-

*) Խոր. գիրք Գ. էջ 262.

լու և այնտեղ թագաւոր դառնալու.

Այդ միջոցներում պարսկասէր և յունասէր կուսակցութիւնների ղեկավարող նախարարները «յանիշխանութեան մնացեալը յարեան ազգ ազգի վերայ կոտորել զմիմիասն»:

Եւ Վրթանէս կաթողիկոսը, — որ յունասէր կուսակցութեան ղեկավարներից մէկն էր, — մազ մնաց, որ Աշտիշատի մայր եկեղեցում պատարագ մատուցանելիս երկու հազար լեռնական Սասունցիների կատաղութեանը զոհ գնար «ի սաղրելոյ նախարարացն» պարսկասէրների: Սադրիչնեբի միջին էր և Բակուր նախարարի կինը *):

Ինչ էլ որ լինի վերջիվերջոյ յունասէր կուսակցութիւնը յաղթութիւնը տարաւ: Եւ Տիրանը յունական բանակով Հայաստան դառնալով տիրացաւ իր գահին:

Սակայն շատ չանցած դժբաղդ թագաւորը, մի խարդախ եղանակով, Շապուհի ձեռքն ընկնելով երկու աչքերիցն էլ զըրկւեցաւ ու բանտ ձգւեցաւ:

*) Օրմանեան. Աղգապ. էջ 130.

Մեր պատմիչները Տիրանի կուրացումը Աստուածային պատիժ են համարում այն բանի համար, որ նա Յուսիկ և Դանիէլ կաթողիկոսին սպանել էր: Բայց Տիրանի կուրացումն ու բանտարկումը նոյնիսկ պարսկասէր նախարարների խզճի վրայ ծանրացաւ, և այս անգամ նրանք յունասէրների հետ միանալով Կոստանդկայսեր օգնութեան դիմեցին: Եւ օգնութիւնը ստանալով յունաց զօրքի հետ միասին անհոգ և անպատրաստ Շապուհի վրայ յարձակեցան յանկարծ, որ ստիպուած եղաւ Տիրանին բանտից ազատել այն պայմանաւ, սակայն, որ նա բոլորովին չէզօր դիրք բռնէ յոյների և պարսիկների մէջ:

Տիրանը, ի հարկէ, առանց աչքերի չէր կարող երկիր կառավարել, ուստի թագաւորութիւնը իր երրորդ որդւոյն Արշակին բաժին ընկաւ, վասնզի աւագ որդին, Արտաշէսը մեռած էր, իսկ երկրորդ որդին Տրդատը Բիւզանդիոնում պատանդ էր, որին քիչ յետոյ կայսրը սպանել տւեց:

Արշակ

Արշակ Բ. թագաւոր դարձաւ Շապուհի պաշտպանութեամբ, և ուրեմն նա պարսից կառավարութեան թեկնածուն էր: Պարսկասէր կուսակցութիւնը այն աստիճան զօրացել էր Հայաստանում այդ միջոցին, որ Շապուհը կարողացաւ վահան Ամատունու նման խիստ ազդեցիկ և յունասէր նախարարից հայ արևելեան բանակի հրամանատարութիւնը վերցնելով պարսկասէր վաղենակ Սիւնեցուն յանձնել:

Այս ամենի հետեանքը նախատեսելով Կոստանդ կայսրը քաղաքադիտական միջոցով կամեցաւ յունական ազդեցութիւնը գօրացնել հայերի վրայ: Իր եղբայրը Կոստաս նշանւած էր Օլիմբիադա անունով մի յոյն իշխանուհու հետ: Բայց դեռ չստանալով Կոստասը մեռաւ: Մեր Արշակն էլ այդ միջոցին իր կնիջից նոր էր զրկւել, և 45 տարեկան մի այրի էր:

Կոստանդ կայսրը հէնց այդ Օլիմբիատային ամուսնացրեց Արշակի հետ:

Այս ամուսնութեան դէմ էին Բիւզան-

դիոնի պալատականները, և մի կայսերա-
գունի, Կոստասի նշանածը մի «բարբարոս»
հայ թագաւորին տալը վերաւորական էին
համարում հանգուցեալ կայսերագունի յի-
շատակին, սակայն Կոստանդ կայսրը նա-
խապատուութիւն ցոյց տւեց իր քաղաքա-
գիտական նպատակին:

Շապուհ

Շապուհ արքան, ի հարկ է, իսկոյն ըմ-
բռնեց Հայոց թագաւորին յոյն իշխանու-
հո՛ւ հետ ամուսնացնելու յունական ներքին
խորհուրդը: Ուստի անմիջապէս Արշակին
հրաւիրեց Տիգրոն, ուր Խաչի և Աւետարանի
վրայ հաւատարմութեան երդում ուտելով
Արշակը մեծամեծ պատիւներով վերադար-
ձաւ Հայաստան, և հինգ տարի ամենայն
խոհեմութեամբ ու խաղաղութեամբ կառա-
վարեց մինչև 359 թիւը, երբ Արեւելեան
պատերազմի նշանները երևան եկան հռո-
մայեցիներին և պարսիկներին մէջ:

Նախ քան պատերազմը Շապուհը մի յա-

տուկ գրութեամբ *) Կոստանդ կայսեր ա-
ռաջարկեց պարսիկներից խլած երկիր-
ները,—Մակեդոնիան իր շրջակայքով,—ի-
րեն համար պահել, իսկ ասիական երկիր-
ները,—Հայաստան ու Միջագետքը,—Պարս-
կաստանին վերադաձնելով առաջն առնել
արիւնահեղութիւնների և աւերածութիւն-
ներին:

Կայսրը իր խիստ պատասխանատու-
թեամբ մերժեց Շապուհի առաջարկը: Եւ
ահա փրթաւ պատերազմը:

Արշակի երդմնագանցութիւնը

Շապուհի յանկարծական յարձակումից
շէկւած Կոստանդ կայսրը Կեսարիա եկաւ
և Արշակին հրաւիրելով մօտը մեծ մեծ
խոստումներ տւեց, միայն թէ Արշակ յան-
ձնառու լինի յոյներին օգնելու: Հրապուր-
ւելով կայսեր խոստումներով Արշակը
դրժեց Շապուհին տւած երդմանը, և հիմա
էլ Կոստանդին երդեց և յետ դառնալով,

*) Պատմ. Արեւել. խնդ. հատ. Ա. էջ 50—51.

հայկական բանակ կազմեց պարսից դէմ։
Պատերազմական փոխադարձ յաղթութիւնից ու պարտութիւնից յետոյ, — որոնց միջոցին Կոստանդը և նրան յաջորդող Յուլիանոս կայսրը մեռան, — վերջնական յաղթութիւնը պարսիկները տարան։ Եւ Յուլիանոսի յաջորդ Յովիանոս կայսրը ստիպւած եղաւ հռոմէական պատւասիրութեան համար մի ամօթալի դաշն կապել Շապուհի հետ։

364-ին դաշինքը

Այդ դաշնագրութեան զօրութեամբ Շապուհ տիրացաւ իր ցանկացած երկիրներին, որոնց մէջն էր Հայաստանի ամենաընդարձակ և ամենաընտիր մասը*):

Դաշնագրում մի յատուկ պարբերութիւն կար, որ պարտաւորեցնում էր յոյներին ընտելացնել նայոց գործերին, եւ

*) Ղազ. Փարպեցին շատ ընդարձակօրէն և գեղեցկօրէն նկարագրում է այդ մասի Փլուտն և Փաուլան. Դրուագ Ա. էջ 19—24.)

նրանց իրենց ազատ կամքին թողնել ըողորովին։

Այս պարբերութիւնը հայկական հարցի մէջ ահագին նշանակութիւն ունի։

Շապուհը հարուն քաղաքականութեան հետեւելով այդ ժամանակ վճռեց Հայաստանը ուրոյն և ինքնավար թագաւորութեան վերածելով պարսից գերիշխանութեան ներքոյ, — նրանով մի թումբ, մի պատուար կանգնեցնել յոյների պարբերական ոտնաձգութիւններին և արշաւանքներին դէպի Արեւիկը։

Սակայն յունական գաղտնի ինտրիգներն ու սադրանքը խոչընդոտ հանդիսացան Շապուհի ծրագրի իրականանալուն։

Այդ մենք կը բացատրենք մեր չորրորդ գրոյցով։

Ընտանեկան փոթորիկներ

Երրորդ գրոյցում մենք տեսանք, որ Տիրանի կուրութեան պատճառաւ՝ նրան յաջորդեց կրտսեր որդին — Արշակը, որովհետեւ

միջնակ որդին՝ Արտաշէսը մեռած էր, իսկ մեծ որդին՝ Տրդատը Բիւզանդիոնում պատանդ էր, որին կայսրը սպանեց, երբ լուր առաւ, որ Տիրանը պարսից կողմն հակուելու միտումներ է ցոյց տալիս:

Տրդատի հետ պատանդ էին նաև նրա որդին՝ Գնէլը, եղբորորդին, — հանգուցեալ Արտաշէսի զաւակը:

Արշակին ամուսնացնելով իր եղբոր նշանածի հետ՝ Կոստանդ կայսրը՝ հայոց արքունիքի հետ հաշտած եղաւ, և ի նշան այդ հաշտութեան՝ Տիրիթին և Գնէլին Օլիմբիադայի հետ վերադարձեց հայրենիք: Բացի այդ Գնէլին մոռացնել տալու համար՝ նրա զեքաղդ հօրը, — Տրդատի սպանումը կայսրը նրան հիւպատոսութեան պատիւ և շատ գանձ տւեց *):

Իր հերթում կուրացած Տիրանն էլ թողումը (Գնէլին) առանձին գզւանքով ընդունեց և միշտ իրեն մօտն էր պահում իր պալատումը, նրանով մխիթարւում, նրանով փոխարինել կարծում նրա զեքաղդ հօրը, որի սպանման առիթը Տիրանը ինքն

*) Խոր. ԻԱ. էջ 280:

էր տւել: Մի քանի ժամանակ յետոյ Տիրանը Գնէլին ամուսնացրեց Սիւնեաց Անդովկ իշխանի Փառանձեմ դստեր հետ. որ թէ բնաւորութեամբ և թէ գեղեցկութեամբ մեծ համբաւ էր վայելում: Միևնոյն ժամանակ նրան ընծայեցիր բոլոր կայքերն ու կալածները:

Գնէլի հարսանեկան հանդէսը շատ շքեղ թագաւորաւայել կերպով կատարեցաւ: Անդովկ Սիւնեաց իշխանին փեսայանալով Գնէլի պատիւն էլ աւելի շատացաւ նախարարական շրջանում, և շատ նախարարներ իրենց զաւակները յանձնեցին նրան ղինավարժութիւն սովորելու համար, որովհետև Գնէլ շատ վարժած էր այդ արհեստին Բիւզանդիոնում եղած ժամանակ *):

Տիրիթ

Գնէլին տրւած այս պատիւները, ղէպի նա տաժւած համակրանքը, նրա անձնա-

*) Խոր. ԻԱ. էջ 280:

կան արժանիքն ու առաւելութիւնները նախանձ զարթոյցը Տիրիթի սրտում: Գուցէ մի գաղտնի ցաւ էլ ունէր սրտումը, վասն զի Տիրանի անդրանիկ որդւոյն, Արտաշէսին զաւակը լինելով, թագաւորութեան հասնելու միտքը ես կը փայփայէր: Ուստի առ նախանձու սկսեց հօրեղբօրը, — Արշակ թագաւորին միտքը պղտորել, յայտնելով թէ Գնէլը մտադիր է նրան սպանել և թագաւորութիւնը գրաւել:

Արշակի զինակիրը, ոմն Վարդան Մամիկոնեան, Տիրիթի ասածը հաստատեց, նոյնիսկ երգմամբ վկայելով, որ ինքն իր ականջովը լսել է Գնէլի բերանից թէ նա իր Տրդատ հօրը սպանման վրէժը պիտի լուծէ *):

Տիրիթը նրան որսացել և նախապատրաստել էր:

Տիրանի մահը

Արշակ հաւատալով Տիրիթի և իր զինակրի խօսքերին պատուէր ուղարկեց Գնէ-

*) Պոր. ԻԲ. էջ 281:

լին, որ Այրարատեան գաւառից, — ուր ըստ օրինի բացի գահաժառանգից՝ միւս թագաւորազուններն՝ իրաւունք չունէին բնակելու, — հեռանալով՝ գնայ քաջուի Վասպուրականի Առեւերանի (այժմ Բերկրի) գաւառը և զինավարժութիւն սովորեցնելու նպատակաւ հաւաքւած նախարարների որդիներին կշտիցը հեռացնէ: Եւ եթէ այս հրամանը չկատարէ, — մահամբ կը պատժուի:

Գնէլը սուս ու փռւս վերցրեց ընտանիքը և գնաց նշանակւած գաւառը: Բայց այս բանը շատ ծանր և վիրաւորական համարելով, կուրացած Տիրանը մի խիստ յանդիմանութիւն գրեց Արշակին: Սա զայրանալով հօրը այդ վարմունքի վրայ զաղտնի կերպով «նեղմամ'աճ» անել տուեց նրան, այսինքն խեղդեց *):

Դալով Գնէլին՝ Վասպուրական գնալովը թագաւորի ընթիւնդութիւնիցը՝ չազատեցաւ, որովհետեւ նրա իսկական հալածողը Արշակ թագաւորը չէր, այլ Տիրիթը,

*) Նոյն ԻԲ. էջ 281:

որ թագաւորի առաջ Գնէլին զըպարտելով ոչ աշնքան նրա արքունիքին կամ տեղափոխութեանն էր ձգտում, որքան նրա մահաւանը, սպանմանը: Եւ այդ այն նպատակաւ եւեթ, որպէսզի նրա կնոջը, Փառանձեմի հետ պսակւի, որի վրայ Տիրիթը սիրահարւած էր: Զիմանալով Տիրիթի այս ներքին նպատակը Արշակը բաւականացաւ իր կեանքն ու թագը եւեթ ապահովելու Գնէլից: Սակայն Տիրիթը չվհատեցաւ, և գինակիր Վարդանի հետ խօսքը մէկ արած՝ այնքան զըպարտեցին ու չարախօսեցին Գնէլի մասին, որ Արշակը, վերջիվերջոյ, վճռեց նրա կեանքին ևս՝ վերջ տալ:

Գնէլի սպանումը

Եւ իր այդ վճիռը Արշակը գլուխ բերեց խարդախութեամբ, որսի ժամանակ, իբրեւ թէ սխալմամբ, երազմակ դահճապետի ձեռքով, նրան սպանել տալով:

Այդ որսորդութիւնը տեղի ունեցաւ Նաւասարդի տօների օրերից մէկում: Նաւասարդ տօնը շատ մեծ հանդէսներով էր կա-

տարւում ի ներկայութեան թագաւորի, կաթողիկոսի, աւագանիի, զօրքի և ժողովրդեան խումն բազմութեան:

Արշակի յատուկ թղթով *) Գնէլն ևս ընտանիքով հրաւիրւած էր այդ հանդիսաւոր օրերն թագաւորի հետ միասին անցկացնելու: Եւ միամիտ Գնէլը թագաւորի հրաւիրութիւնը հաշտութեան կամ բարեհաճութեան նշան համարելով վերցրել էր կնոջն ու եկել: Թաւակն ընկել:

Գնէլի մահը մեծ իրաւանցում ձգեց նաւասարդի տօնին մասնակցող բոլոր խաւերում:

Ամենից աւելի զայլացած էր Ներսէս կաթողիկոսը, որ շատ լաւ և հաստատ կերպով իմացաւ Գնէլի խնդրանքն սպանողն ու վրէժը, բայց անխոհեմութիւն համարեց հրապարակ հանելու իրողութիւնը, — ուստի առանձին անիծելով Արշակ թագաւորին նրա երեսն ի վեր, իսկոյն հեռացաւ, և այլ ևս ոտք չդրեց պալատ:

Բայց ինչպէս կաթողիկոսի, նոյնպէս և

*) Նոյն. ի. Գ. էջ 283:

նախարարներին ու ժողովրդեան առաջ Արշակը միշտ չքմեղ էր ձևացնում իրան, և ինքն ևս սուգ ու կոծ էր կեղծում: Եւ ամենաշքեղ յուզարկաւորութեամբ Գնէլի մարմինը Զարիշատ արքունի բաղաբում թաղիլ տւաւ:

Գաղտնիքը ըացւում է

Գնէլի թաղմանից յետոյ Տիրիթը թագաւորին դիմելով թոյլաւութիւն խնդրեց այրիացած Փառանձեմի հետ ամուսնանալու: Այդտեղ ահա Արշակի աչքը բացւեց: Եւ որովհետեւ Նաւասարդի տօներին նա ինքը Փառանձեմին տեսած ու նրա գեղեցկութեամբ հիացած ու զմայլած էր, — ուստի իսկոյն գլխի ընկաւ թէ ինչ նպատակաւ Տիրիթը պատճառ եղաւ Գնէլի սպանմանը: Վասն որոյ հետամուտ եղաւ իր մէջ ծագած կասկածն ստուգելու: Եւ ստուգեց էլ:

Տիրիթի սպանումը

Ապա այնուհետեւ կարգադրեց, որ Տիրիթն

ևս սպանւի: Տիրիթ նախօրօք լսած լինելով թագաւորի կարգադրութիւնը իսկոյն փախաւ: Սակայն նրան հետապնդող զինւորները Բասենի (այժմեան Սօզանլուխ) անտառներում նրան բռնեցին ու սպանեցին:

— «Եւ խնդրեցաւ, — գրում է պատմիչը, — անպարտ արիւն Գնէլայ յամբարշտէն Տիրիթայ ըստ անիծիցն Ներսիսի» *):

Տիրիթն սպանւելուց յետոյ՝ Փառանձեմը Արշակի հրամանով տարւեցաւ արքունիք ի կնութիւն նորա, հակառակ իր կամքին, բռնութեամբ: Դրա ապացոյցն այն է, որ «Փառանձեմ ատեայր զԱրշակ» ոչ միայն նրա համար, որ իր սիրած ամուսինը, Գնէլը դեռ նոր էր վաղճանած, և ոչ թէ նրա համար, որ Արշակը «թաւ էր մարմնով և թուխ՝ գոյնով», — այլ և նրա համար, որ Օլիմբիադա թագուհու հանդէպ նա Արշակի տարփածուի կամ հարճի ստորին զերը պիտի կատարէր **):

*) Պոր. ԻՅ. էջ 286

**) Օրմ. Ադդ. էջ 188:

Օլիմպիադայի սպանումը

Եւ որպէսզի հնար լինի Փառանձեմին օրինաւոր կին և թագուհի հռչակելով՝ նրա սիրտը զրաւելւ.—Արշակի մէջ մի նոր եղեռնագործ միտք ծագեց.—Օլիմպիադային սպանել:

Իսկ այդ եղեռնագործութիւնը զլուխ բերելու համար՝ Հայոց թագաւորը այս անգամ հայ քահանայի աջակցութեանը դիմեց:

Արքունի դրան երեցներէց մինը Մրջնիկ անունով՝ հաղորդութեան բաժակի մէջ խառնած թոյնով՝ սպանեց թագուհուն *):

Այս ամեն ընտանեկան փոթորիկներն, արքունի դրան ու նախարարութիւնների ու ժողովրդեան մէջ եղած թեր և դէմ խօսակցութիւններն, Ներսէս կաթողիկոսի իսպառ թողնել հեռանալն պալատից, որոշ չափով նա և խղճի խայթերն անշուշտ առանց փոքր ի շատէ ազդեցութեան չէին կարող անցնել Հայոց թագաւորի մտքի վրայ:

*) Խոր. ԼԴ. էջ 284.—Խորհրդային և նրանից առ-

Աւելացրէք դրանց վրայ և այն, որ յունաց արքունիքը Օլիմպիադա իշխանուհուն նրան կին տալով և այլ և, այլ խոստումներ անելով, տեղիք տուեց նրան դրժեւու Շապուհին տաճ երգումը և իր թագաւորութեան առաջին տարիներն յունասէր քաղաքականութեան հետեւել և այդպիսով հայ նախարարութեան պարսկասէր մեծագոյն մասը իրեն դէմ զինել.—Արշակը մտքումը դրեց իր քաղաքական հայեացքն ևս փոխել, և յունասիրութիւնից պարսկասիրութեան անցնել: Եւ Օլիմպիադայի սպանութիւնը, թերևս մասամբ, հետեւանք էր նաև նրա այդ հայեացքի փոփոխութեանը:

Հալաժանք նախարարութեան դէմ

Սակայն բանի մէջտեղում հայ նախարարութիւններ կային. որոնք ինքնագլուխ ի-

նելով մեր միւս պատմիչներն Օլիմպիադայի թունաւորումը Փառանձեմին են վերագրում, մինչդեռ սրբ. Օրմանեանը (Ազգագատումն, էջ 183) այդ ոճիւրը Արշակին է վերագրում, բաւականին լուրջ հիմունքներ առաջ բերելով, որոց մեքը ևս համոզւելով՝ այդպէս էլ ահա դուրս բերին:

րենց ցանկացածը անուամբ էին միմեանց դէմ, որոնք իրենց անվերջ փառասիրական, շահասիրական և քաղաքական ձգտումներէց թելադրուած՝ շարունակ վրդովուած էին երկրի անդորրութիւնը և նրան ներքին մաքառումների և արտաքին յարձակումների ասպարէզ էին դարձնում, Արշակ թագաւորը մտքումը դրեց դեռ ամենից առաջ հայ նախարարութեան ոյժը ջնջել կամ գոնէ նւազեցնել, և ապա թէ որոշել թէ արտաքին քաղաքականութեան վերաբերութեամբ որ դիրք բռնելն նախապատիւ պէտք է համարել, յունասիրութեան արդեօք թէ պարսկասիրութեան:

Այդ թէև խելացի, սակայն յանդուգն միտքը, — նախարարութեան ջնջումը կամ ջլատումը, — թէև վաղուց Արշակի գլխումը պտտուած էր, բայց ինչպէս ընտանեկան կեանքում նրա հետ պատահած փոթորիկները, նոյնպէս, և առաւելապէս Գնէլի և իր աներոջ Փառանձեմի հօր Անդովկ Սիւնեաց իշխանի վերջին օրերի վարմունքը փութացրին Արշակի ծրագրին հապճէպ ձեռնարկելը:

Բայց մենք առայժմ դառնանք Սիւնեաց իշխանի այդ վարմունքին:

Անդովկ իշխանը

Այդ ժամանակուամ Շապուհ արքան ստիպուած լինելով հիւսիսային (կովկասի) ազգերի յանկարծական յարձակումից իր երկիրը պաշտպանել, ի թիւս իր այլ հպատակների, օգնութիւն խնդրեց նաև հայերէց:

Սիւնեաց Անդովկ իշխանը ժողովելով իր 1700 այրուծին՝ փոխանակ Շապուհի թշնամիների վրայ յարձակելու, — ընդհակառակը պարսից մայրաքաղաքի վրայ դնաց իրեն թէ նրան պաշտպանելու համար, եւ այդ ձևով պարսիկներին խաբելով արձակ համարձակ Տիգրան մտաւ և... սկսեց թալանել թէ թագաւորական պալատն ու գանձը և թէ յայտնի պարսիկ իշխանների կայքն ու գոյքը: Եւ այդ ամենը հաւաքելով տալու իր Բաղաբերդ գիւղը համոզուած լինելով, որ Շապուհը անշուշտ յաղթելու է: Բայց Անդովկի մարգարէութիւնը ծակ

դուրս եկաւ, Շապուհը յաղթեց և Միւնեաց աշխարհը գալով քարուքանդ արաւ երկերը, որտեղից Անդովկ նախօրօք փախել և ոչ միայն ապաստան էր գտել Բիւզանդիոնում, այլ և Թէոդոս կայսրից «մեծ պատիւ և պարկազ պատրիկ» աստիճանն էր ստացել *):

Արշակաւանի շինութիւնը

Դառնանք Արշակի ծրագրին: Մասին լեռն հարաւ-արեւմտեան ստորոտում, որ գէպի Պայազէտ քաղաքն է նայում: Արշակ մի քաղաք շինեց, որ շուտով «ծովացեալ լցաւ, մեղաւոր մարդկանց ժողովով», — այն է գողեր, աւաղակներ, պարտապաններ, կնաթողներ և ամեն կարգի ու տեսակի սրիկաներ, վասնզի նախօրօք ի պաշտօնէ յայտարարած էր թէ «որ ոք անդր բնակեսցէ, մի լիցի ի վերայ նորա իրաւունք դատաստանի» **):

Ամբողջ երկրի խաղաղութիւնը վրդովե-

*) Պատմ. տառն Սիսական. եր 33:

**) Խոր. Իէ. էջ 287:

ցաւ, ընտանեկան խաղաղութիւնը խանգարւեցաւ, կեանքի ապահովութիւնը վերցեցաւ, ստացած և կալածներէ՝ կառավարութիւնն ու կանոնադրութիւնը տակն ու վրայ եղաւ: Նախարարները քանի քանիցս անգամ բողոքեցին թագաւորին առաջարկելով իր հրամանը յետ վերցնել: Սակայն Արշակ «ոչինչ լուաւ նոցա» *), այսինքն բնաւ չլսեց, նոյնիսկ Ներսէս կաթողիկոսի խորհուրդ ու՝ յորդորներն, և ոչ միայն չէր ուղղում լսել, այլ և «ծաղր առնէր զքան կաթողիկոսին»: Մինչև անգամ Արշակաւանում իրան համար մի պալատ շինելով՝ ինքն էլ քաղաքաւ գնաց այնտեղ բնակւելու:

Արշակաւանի կործանումը

Նախարարները աւելի զայրացան և բողոք բարձին պարսից առաջ: Միևնոյն ժամանակ իրենց զօրքերը հաւաքելով յարձակւեցան Արշակաւանի վրայ և քարու-

*) Խոր. Իէ. էջ 289:

քանդ արին, բնակիչներին էլ կոտորեցին: Կոտորածից ազատ մնացին միմիայն հրե-
խաները կաթողիկոսի միջնորդութեամբ: Նա կարգադրեց, որ Արշակաւանի մէջ հ-
ված հրեխաներին որթերով (քթոցներով) ժողովեն մի մեծ գոմում, որ ապաստարանի
փոխարկելով, յետոյ որբերին դարմանող և
սնուցանողներ նշանակեց: Եւ ահա այդ որ-
բերի ցեղն է, որ յետոյ Որթունի կոչե-
ցաւ *):

Արշակի վրէժխնդրութիւնը

Նախարարների Արշակաւանի վրայ յար-
ձակած ժամանակ Արշակը այնտեղ չէր: Նա խոյս էր տւել Կովկասի կողմերը վրա-
ցիներին իրան հետ միաբանեցնելու նպա-
տակաւ *): Եւ կարողացաւ: Եւ այնուհետեւ
Հայաստանի բոլոր հիւսիսային գաւառների
գունդերը հաւաքելով վրացիների հետ միա-
սին յարձակեցաւ Նախարարների վրայ
«խնդրել զվրէժ ձեռակերտին իւրոյ» **):

*) Նոյն ԻԹ. էջ 291:

**) Խոր. Իէ. էջ 288,

Նախարարներն էլ, ի հարկ է, միանալով
միմեանց հետ ինքնապաշտպանութեան դի-
մեցին Ներսէհ Կամսարականի հրամանա-
տարութեամբ: Բայց յաղթեցան, և նրան-
ցից շատերը Յունաստան փախան:

Նրանց մէջին էր նաեւ Ներսէհ Կամսա-
րականը: Ուստի Արշակը նրա վրէժը նրա
ընտանիքիցը լուծեց խաբեքայութեամբ
բռնելով, կոտորելով և մարմինները անթաղ
փողոց շարտելով շներին ի կերակուր: Քիչ
յետոյ այդտեղից անցկացած սայլորդները,
բարեպաշտութեան զգացմունքից շարժւած,
հաւաքեցին դիակները թաղելու համար:
Արշակն այդ սայլորդներին էլ զլխատել
տւեց *):

Սայլորդների բազմը վիճակւելու էր նաեւ
Խաղ եպիսկոպոսին.—որին ոտքի տակ գցե-
լու և քարկոծելու հրաման արձակած էր
Արշակ,—եթէ որ Ապահունի նախարարա-
զուն քաջ հղբայրները իրանց մերկացրած
սրերով եպիսկոպոսին քարշ տուողներին-
կիսախողխող» անելով նրան չազատէին:

*) Խոր. ԼԲ. էջ 297:

Արշակի որոշումը

Յոյն և պարսիկ արքունիքը հեռուից դիտում էին հայերի եղբայրասպան կռիւը: Եւ ուրախանալով՝ իրենց բռնելիք գերբերմասին էին չափում ու կշռում, ամեն մէկը, ի հարկէ, իր քաղաքական հաշւի համեմատ:

Շապուհի այն քաղաքական ծրագիրը, որով ուզում էր Հայաստանը մի փոքրիկ ինքնավար իշխանութեան վերածել, այժմ հայերի հէնց իրենց ձեռքով ջուրն ընկաւ ի մեծ հաճոյս յունաց, որ Յովիանոսի դաշինքից յետոյ ոչ մի թագուն միջոցի առաջ կանգ չառան հայերի քաղաքական կացութիւնը պառակտել, նախարարներից ոմանց հրապուրելով, ոմանց սադրելով, միւսներին սպառնալիքով ու բռնութեամբ իրանց կողմը ձգելով եւն:

Այս ամենից յետոյ Արշակին ուրիշ ճար էր փնտռում քան յունաց գերին ընկնելը՝ Ներսէս կաթողիկոսի միջոցաւ: Ուստի անձամբ անձին Ներսէսի ոտքը գնաց,

զղջում յայտնեց, աղաչեց ու պաղատեց, ներումն հայեց:

Կաթողիկոսը որքան էլ որ վստահութիւն չունէր Արշակի վրայ, այնուամենայնիւ նրա առաջարկը իր յունասիրական գաղափարին համապատասխան գտնելով՝ յանձնառու եղաւ Արշակի կողմից Բիւզանդիոն ուղարկելիք պատգամաւորութեանը գլուխն անցնել:

Սակայն Վաղէս կայսրը, Յովիանոսի դաշինքի վրայ հիմնուելով, յանձն չառաւ օգնել հայերին: Ուստի աշխարհական պատգամաւորներին ունայնաձեռն յետ դարձրեց, իսկ Ներսէսին էլ խոստացաւ անպաշտօն կերպով, թագուն օգնել հայերին, եթէ կաթողիկոսը յօժարի Արիոսականութիւնը նրանց ընդունել տալու: Ներսէս չյօժարեց և Պատմոս կղզին աքսորեց *):

Արշակի մահը

Շատ պարզ է, որ Շապուհը անտարբեր կարող չէր փնտռել Բիւզանդիոն գնացած հայ պատգամաւորութեան նկատմամբ: Ուստի

*) խոր. Լե. էջ 294.

Արշակին Տիգրոն կանչեց բացատրութիւն ստանալու:

Եւ Արշակը, որ նախարարների մեծ մասից անարգւած ու արհամարհւած էր և յոյներից անօգնական մնացած,—ստիպւած գնաց Շապուհի ոտքը: Նա էլ շղթայի զարնելով, խուժաստանի Անյուշ բերդը ձգեց, ուր նա անձնասպանութեամբ վերջ տւեց իր կեանքին *):

Պապ թագաւորը

Արշակի մահից յետոյ դարձեալ մի քանի նախարարներ ընտանիքով յունաց երկիրը գաղթեցին: Իսկ մնացածները Մուշեղի առաջակութեամբ մի նոր պատգամաւորութիւն ուղարկեցին Բիւղանդիոն Արշակի Պապ որդւոյն Հայոց թագաւոր կարգելու: Վաղէսը կատարեց նախարարների խնդի-

*) Սուր. Լե. էջ 302: Ինչպէս ընթերցողը տեսաւ Արշակը մի շատ խոշոր և ինքնուրոյն տիպ է իր լաւ ու վատ և խիզախ գործերով: Հանճարեղ հայ դրամատուրգը կարող էր նրանից մի նոր և աւելի խոշոր Համլէտ ստեղծել:

րը և Օլիմպիադա յոյն մօրից ծնած Պապին *) թագաւոր հաստատեց այն պայմանով, սակայն, որ Պապ երկիրը կառավարէ առանց թագաւորի տիտղոսն ստանձնելու եւ թագաւորական արդ ու զարդ գործածելու:

Վաղէս կայսրը Պապի վրայ դրած այս պարտաւորութեամբ՝ կամեցաւ Շապուհի առաջ չքմեղ ձեանալ, իբրեւ թէ՛ ինքը Յովհանոսի դաշինքին յայտնի պարբերութիւնը զանց չէ արել կամ եղծել: Սակայն Շապուհը դրանով չխաբւեց, այլ անհղ զօրութեամբ հայերի դէմ մի նոր արշաւանք սկսեց: Արշաւանքին առաջնորդ հանդիսացան պարսկասէր հայ նախարարներէրը Միհրուծան և Վահան-Արտեանը, որոնցից առաջինին Շապուհն իր դուստրը կնուցեց իր արքայազուն իշխանների աստիճանին էր հասցրած,

*) Հակառակ մեր պատմիչների ասութեան՝ Օրմաւեանը վկայում է, որ Պապը Օլիմպիադայից էր ծնած, այլ ոչ Փառսանձեմից: (Աղգապատում, էջ 208):

Պարսից յանթանակը

Այդ ուրացեալ նախարարները պարսկական բանակների գլուխն անցած, մի կողմից պաշարեցին Արտագերէց անառիկ բերդը (ուր Փառանձեմ թագուհին Տրդատ արքայորդու և յունասէր նախարարների հետ արքունի գանձով ու պաշարով ապաւինած էր) և միւս կողմից Արտաշատ, Վաղարշատ, Երուսաղատ, Զարհաւան, Զարիշատ, Վան և Նախիջևան քաղաքները գրաւեցին և հաղարաւոր ժողովրդին, — նրանց թուում և շատ հրէաներ, — գերի վերցրին: Վերջ ամենայնի պարսիկները տիրեցին նաև Արտագերէցին և նրանում ապաւինածներին բոլորին անխտիր սրի քաշեցին:

Շապուհն իր այս յաղթանակով խորտացած ձեռնարկից ողջ Հայաստանի գրաւմանը և հայերի «մաղդեղացմանը», — կրօնափոխութեանը:

Դրա համար եպիսկոպոսներին ու քահանաներին ձերբակալելով Պարսկաստան էր աքսորում, այսպիսով ժողովրդին զրկելով կրօնային պաշտամունքները կատարի-

լու հնարաւորութիւնից: Յունարէն գրքերը ժողովում և այրում էր, յունարէն խօսելն ու յունարէնից թարգմանելն արգելում էր և յոյների հետ ծանօթութիւն ու հաղորդակցութիւնն անթոյլատրելի էր համարում *):

Խոշտանգանք իգական սեռի դէմ

Առանձին խստութեամբ Շապուհը նեղում էր իգական սեռը, — նախարարների կնանիքներին, որոնց բերդերի մէջ լեցնելով բռնութիւնների էր ենթարկում, որպէսզի իրանց կրօնը ուրանան: Երբեմն էլ նրանց մերկացնելով ճանապարհի երկու կողմում շարում էր, որպէսզի մէջտեղից անցնելով իրան գիւր եկածներին միւսներիցը առանձնացնէ:

Այս խայտառակութիւնները պարսիկ ինքնակալն անում էր ոչ այնքան իր ցանկական կրքին յագուրտ տալու նպատակով, որքան այդ կնանիքների ամուսիններին, ծնողներին և եղբայրներին ստիպելու, որ,

*) Ուր. Լ. 2. էջ 302:

ի պատիւ կանանց, հպատակեն իր կամ-
քին ու հրամանին: Իսկ հրէ տեսնում էր,
որ նպատակին չէ հասնում, մերկանդամ
կանանց բերդերի պարիսպներից կախ էր
տալիս մինչև նրանց մեռնելը: Եւ այնու-
հետեւ էլ մարմինները պարիսպների վրայ
թողնում էր թռչուններին կերակուր: Եւ
այս անօրէնութիւններն միայն Շապուհը
չէր անում, այլ նրա հրամանով միևնոյնն
անում էին նաև ուրիշ տեղերում նրա ստո-
րադրեալ պաշտօնեաները, — նրանց թւում
նաև Մեհրուժանն ու Վահանը *):

Ձիրաւի նակատամարտը

Այս ամեն բարբարոսութիւններին վերջ
դնելու և հայրենիքն ու կրօնը պաշտպա-
նելու համար Ներսէս կաթողիկոսը, — որ
թէոդոս կայսեր հրամանովը Պատմոս կը-
ղզուց հայրենիք էր վերադարձած, — յա-
ջողեցաւ նախարարներին միացնել և
պարսիկներին պատերազմ յայտնել յոյների

*) Օրմ. Աղգապ. էջ 203—207.

օգնութեամբ: Վերջիններս տեսնելով հայե-
րի կրօնափոխ լինելուց իրանց քաղաքա-
կանութեանը սպառնացող վտանգը, այս
անգամ Յովիանոսի դաշինքի յայտնի պար-
բերութիւնը արհամարեցին, առարկելով որ
իրանք ոչ թէ հայերին, այլ նրանց քրիս-
տոնէական կրօնի պաշտպանութեան հա-
մար են հանդէս եկել և թէ դա իրանց
քրիստոնէական անվիճելի իրաւունքն են
համարում:

Հայերի այս պատերազմը պարսից գէմ
յայտնի է Ձիրաւի ճակատամարտ անու-
նով *):

Պարսիկները յաղթեցան և Հայաստանն
առժամանակ մի ազատ մնաց նրանց ար-
շաւանքներից:

Եւ Ներսէս կաթողիկոսը, որ անձամբ
մասնակցում էր պատերազմին, — ձեռնար-
կեց ներքին խաղաղութեան ու բարեկար-
գութեան.

*) Ձիրաւը Բագրեհանդ գաւառի (այժմեան Ալաշ-
կերտը) Բագաւան (այժմեան Իւչ-Քիլիսան) հովիտի
միւս ծայրում գտնուող ընդարձակ դաշտն է, որ
այժմ Դիաւին է կոչւում:

Նրա միջնորդութեամբ Պապը վերադարձրեց նախարարներին Արշակի հրամանով նրանցից խլած կայքերն ու կալածները և խոստացաւ «հայրաքար խնամով վարիլ ընդ նախարարս»: Նախարարներն էլ յանձն առան «ծառայել միամտութեամբ, և մի ևս յաւելցին վտարանջել *):

Պապի վարքն ու բարքը

Երկրի խաղաղութեան և նախարարների հետ հայրաքար վարելու իր տւած խօսքը թագաւորը կատարեց: Նախարարներն էլ իրանց խօսքը կատարում էին: Սակայն քիչ ժամանակից յետոյ մի նոր փոթորիկ եկաւ նոր սկսած խաղաղութիւնը տակն ու վրայ անելու:

Երեւոյ որ Պապը վարք ու բարքով շատ վատ է, մոլի, ցոփակեաց «ամօթալի ախտիւ զազրագործ» **): Ներսէս կաթողիկոսի խրատներն ու յորդորներն ապարդիւն անցան, և թագաւորը օրըստօրէ շա-

տացնում էր իր խէնէշութիւնները, որոնք, կարելի է ասել, հոգեկան հիւանդութեան բնաւորութիւն էին ստացել:

Նախարարներն ու ժողովուրդը գայթակղելով գայթակղեցան և զզւեցան թագաւորից, որին վերջ ի վերջոյ, կաթողիկոսը արգելեց «զսեամս եկեղեցւոյն կոխել և մտանել նմա ի ներքս»:

Մի կողմից Ներսէսի պահանջներն ու վարմունքը, միւս կողմից նախարարների և ընդհանուր ժողովրդի տրտունջներն ու բողոքները, երրորդ կողմից յոյների մոռնաթներն ու նենգամիտ պահանջները, վերջապէս Ներսէս կաթողիկոսի անսպասելի մահը *), որով Պապը ընդ միշտ զրկւեցաւ իր զօրեղ ու ազդեցիկ պաշտպանից յունաց արքունիքի հանդէպ,— Պապի միտքն ու հոգին պղտորեցին հօրը նման, և նա մտքումը դրեց պարսից կողմը դառնալ: Եւ այդ նպա-

*) Ներսէս կաթողիկոսը վաղուց ի վեր ունեցած սրտի հիւանդութիւնից յանկարծամահ եղաւ, այլ ոչ Պապից թունաւորուելով, ինչպէս որ միաբնուան պնդում են մեր պատմիչները՝ առանց հշտած լինելու կաթողիկոսի մահան պարագաները: (Օրմ. Ազգապ. էջ 218):

*) Նոյն ԼԸ. էջ 308:

**) Նոյն, էջ 308:

տակի համար ինչ-ինչ նշաններ ցոյց տւեց, որոնք, սակայն, անտես չմնացին յոյն զօրապետին, որ Արգոսիան աչքերով հսկում էր հայ արքունիքի մէջ կատարւած ամեն տեսակ անց ու դարձին, և պարբերաբար տեղեկագրում իր արքունիքին, որ երբ լսեց Պապի վերջին խորհուրդը, իսկոյն Տերենտիանոս զօրավարին նոր զօրքով Հայաստան ղրկեց հապճեպ: Նա էլ հայոց թագաւորին բարեկամ ձեռնալով մի օր խնճոյքի ժամանակ դաւաճանօրէն սպանել տւեց նրան *):

Արշակ եւ Վաղարշակ

Պապի ցաւալի վաղճանը և յունական ազդեցութեան զօրանալը Հայաստանում տեսնելով պարսկասէր նախարարները՝ Մանուէլ Մամիկոնեանի ղեկավարութեամբ

*) Խորենացին ասում է (ԳԼ. ԼԸ. էջ 309), որ Թէոդոս կայսրը Պապին Պօլիս կանչելով՝ ախտեղ նրան սպանել է: Ազգագատումի հեղինակը՝ այդ կարծիքը հերքած է: Այդ Թէոդոս կայսրը նա է, որին հայոց եկեղեցին սրբոց կարգն է դասել:

Թագաւոր ընտրեցին Պապի երկու անհափաճա զաւակներին՝ 9 և 10 տարեկաղ Արշակին և Վաղարշակին և առջարկեցին Շապուհին ի հաստատութիւն: Շապուհը սիրով ընդառաջեց նախարարների ցանկութեանը և մանուկ թագաւորների համար փութաց թագեր ուղարկել, իսկ նրանց Զարմանդուխտ մօր համար էլ՝ «թագ և պատմութեան վառ թագաւորաց»: Իսկ Մանուէլ նախարարին էլ, որ երկրի իսկական կառավարիչն էր լինելու, «թագաւորական պատմութեան սամոյր, և գլխին գարդմանակ ոսկի» և մի քանի ուրիշ արքայավայել զարդեր:

Այս ամեն ընծաները Շապուհի կողմից Հայաստան էր բերել պարսից Սուրէն զօրավարը, հետն էլ 10,000 հեծեալ զօրքի մի բանակ «ի թիկունս օգնութեան զօրավարին Մանուէլի»:

Վերջինս էլ իր այս դիրքը աւելի հաստատուն և տևական դարձնելու համար՝ Արշակ թագաւորին իրեն փեսայացրեց իր վարապետ խառն աղջիկը նրան կնութեան տալով, իսկ Վաղարշակին՝ Սահակ Բագրա-

տունու աղջիկն *)

Այդ ամուսնութիւնների առթիւ՝ հարսանեկան մեծամեծ հանդէսներ կատարւեցան: Եւ մանուկ խօսեցեալների պսակի հանդիսադիրը՝ Զաւէն կաթողիկոսն եղաւ:

Պսակւելուց մի տարի յետոյ, սակայն, Վաղարշակը մեռնելով՝ թագաւորական տիտղոսը Արշակի վրայ և եթ ֆնաց, որի ժամանակ Հայաստանը շատ խաղաղ վիճակ ունեցաւ, որովհետև յոյները այդ ժամանակ Արևելքի գործերից ձեռնթափ եղան, պատերազմասէր Շապուհն էլ մեռաւ և նրան յաջորդող Արտաշիւրը ձեռնամուխ եղաւ խաղաղ կառավարութեան:

Եւ ահա երկու հակառակ ազգերի առժամանակեայանգործութիւնը առիթ եղաւ Մանուէլ Մամիկոնեանին գործադրել յօգուտ և ի պատիւ իր ազգին և նրա մանուկ թագաւորին—իր փեսային:

Նոր դժբաղդութիւն

Դժբաղդաբար Մանուէլ Մամիկոնեանի

*) Օրմ. Աղգապ. էջ 242—244

վաղաժամ մահւամբ դրութիւնը իսկոյն փոխւեց: Թագաւոր Արշակը անկարող էր խստապարանոց նախարարութեանը չափ ու աստիճանի մէջ պահելու, և երկու հակառակորդ պետութիւնների մէջ հոշտ ու խռնեմ ընթացք բռնելու:

Երկրի սպարապետութիւնն ու մանուկ թագաւորի խնամակալութիւնը ստանձնեց հանգուցեալ Մանուէլի Արտաշիւր անունով որդին, բայց նա ոչ հօր քաջութիւնն ունէր, ոչ էլ նրա փորձառութիւնն ու խոհականութիւնը:

Ուստի շփոթութիւնները նորից իրենց գլուխը բարձրացրին Հայաստանում, և ժողովուրդը սարսափած՝ Արշակ Բ.-ի վերջին օրերն էր վերյիշում, և տիրող տէրութիւնների, կամ նրանցից մէկի կամ միւսի ներխուժումն սպասում:

Նոր որոշում

Բայց թէ պարսիկներն և թէ յոյներն տաղտկացել էին հայերի անվերջ ներքին վէճերից ու շփոթութիւններից, — որոնց

սկզբնապատճառը իրանք էին, պէտք է ասած,— և այլևս չկամենալով նորանոր արիւնահեղութեան և աւերածութեան դռներ բանալ,— Թէոդոս կայսրը և Շապուհ Գ.-ը, որ երկարակեաց Շապուհ Բ.-ի թոռն էր,— փոխադարձ համաձայնութեամբ Հայաստանը երկու մասի բաժանեցին: Մեծ մասը պարսիկներին բաժին ընկաւ, փոքր մասը յոյներին:

Վերջիններս, այնուամենայնիւ, ձեռքներիցը դուրս եկած մասը նորից ձեռք բերելու համար՝ միջոցներ չէին խնայում առաւելապէս քաղաքագիտական հղանակով: Այսպէս պարսից ներքին գործերին միջամտելու առիթ առաջ բերելու համար՝ երբեմն հայերին ախոյեան ու պաշտպան էին հանդիսանում այս ու այն հարցում: Օրինակի համար երբ Թէոդոս Բ.-ը Վուամ Ե.-ի հետ 423 թուին հաշտութիւն կնքեց, գաշնագրի մէջ մի յատուկ յօդուած մտցրեց հայերի կրօնական ազատութեան վերաբերեալ:

Դարձեալ՝ երբ 562-ին Յուստինիանոս Մեծը Խոսրով Նուշիրվանի հետ դաշն կապեց, դարձեալ հայերի կրօնական ազատու-

թեանը համար մի յօդուած մտցրեց:

Սոյն այդ Յուստինիանոսի յաջորդներից մէկն էլ *), մի գեղեցիկ օր, վերկացաւ ու պարսից թագաւորին հետևեալ նամակը գրեց «հայերը ըմբոստ և անհանգիստ ազգ են, և մեր մէջ ապրելով մեզ միմեանց հետ կուացնում են: Եկ պայմանաւորենք, ես իմ հպատակ հայերին հաւաքելով Թրաքիա (այժմեան Ռումանիան) ուղարկեմ, իսկ դու հաւաքիր քո հպատակ հայերին և դէպի Արևելք քշիր: Եթէ նրանք այն տեղերում կոտորեցին,—նշանակում է մեր թշնամիները կոտորեցան, իսկ եթէ կոտորեցին, մեր թշնամիներին կոտորած կը լինեն. Եւ մենք այնուհետև հաշտ կապրենք: Լաւ իմացիր,—շարունակում է յունաց կայսրը —քանի որ հայերն իրանց հայրենիքումն են ընակում **), մենք հանգստութիւն չունենք» ***):

Դառնանք մեր նիւթին:

*) Մօրիկ կայսրը, որ Օշականցի հայ էր:

**) Ընդգծութիւնը իմն են:

***) Սէքէոս. ԳԼ. 2. էջ 75:

Թագաւորութեան անխախտելիութիւնը

Հայաստանը իրանց մէջ բաժանելով հանդերձ Թէոփոսն ու Շապուհը, այն ւամենայնիւ, Հայոց Թագաւորութիւնը անխախտելի թողին: Նրանք Արշակին ձեռը չտւին, այլ առաջարկեցին նրան շարունակել իր իշխանութիւնը, որ մասի մէջ՝ որ ինքն է ցանկանում: Արշակը նախադասեց յռնաց բաժինը «ոչ միայն մօրն ազապաւ, որ էր ի կայսերական քաղաքէն, այլ լաւ համարեալ նուազ կողմանն տիրել և ծառայել քրիստոնեայ Թագաւորի, և ոչ յողովից իշխել և մտանել ընդ լծով հեթանոսաց» *):

Արշակի օրինակին հետեւեցան շատ նախարարներ: Այս պարագան ի նկատի առնելով Շապուհն ստուգեց, որ նախարարների յունաց բաժինին նախապատուութիւն տալու պատճառն այն է, որ նրանք սիրում են Արշակունի թագաւորի իշխանութեան տակ լինել:

*) Խոր. ԽԲ, էջ 314:

Խոսքով երրորդ

Ուստի Շապուհն ինքն էլ իր բաժնի վրայ փոխանակ պարսիկ մարզպան կարգելու, Հայ Արշակունի Խոսքովին (որ երրորդ կոչւեցաւ) մարզպան կարգեց Թագաւոր տիտղոսով:

Շապուհն չը զղջաց իր արածի վրայ: Յունաստան գաղթելու պատրաստուող նախարարները մտադրութիւնները փոխեցին և գնացողներից շատերը ևս յետ դարձան: Յունաց Հայաստանում մնացին Թագաւորի սննդակից երեք պատանի նախարարացունք և «այլք անյայտ ոմանք»: որոնց կայքը Խոսքով յարքունիս գրաւեց Շապուհի թոյլտուութեամբ *), Նոյնիսկ Արշակի կողմնակից մեծ նախարարները—Սահակ Բագրատունի, Սուրէն Խոռխոռունի, Վահան Առաւելդեան և Աշխադար Դիմաքսեան յետ դարձնողների վրայ աւելացան **)

Կաթողիկոսութիւնը հօ, յանձին Ասպուրակէսի, արդէն Պարսկա-Հայաստանումն էր և պարսից համակիր:

*) Խոր. ԽԲ, էջ 313—316

**) Նոյնը, էջ 817—819:

Փափուկ դրութիւն

Ասպուրակէս մեռաւ 386-ին և դեռ ն
յաջորդը չընտրւած մեռաւ նաև Արշակ
թագաւորը «հիւանդացեալ մաշարայական
ախտիւք *): Նրան փոխարինեց մի յոյն
կուսակալ, որ ոչ յունաց հայութեան պետի
արժանիքը ունէր, ոչ էլ նոյնիսկ իրաւուն-
քը: Բացի դրանից Ասպուրակէսի մահամբ
մի շատ փափուկ դրութիւն առաջ եկաւ
Հարկաւոր էր կաթողիկոս ընտրել: Բայց
ընտրութիւնը պէտք է լինէր պարսկահա-
յութեան և յունահայութեան համաձայնու-
թեամբ:

Խոսքով Ք. գեղեցիկ կերպով դուրս եկաւ
այդ փափուկ դրութիւնից, Նա առաջարկեց
կաթողիկոս ընտրել Ներսէս Մեծի Սահակ
որդուն, որ ս. Գրիգոր Լուսաւորչի հինգե-
րորդ սերունդից էր: Եւ որովհետեւ Լուսա-
ւորչի ցեղը առանձին հմայք էր վայելում
հայ ժողովրդի կողմից բնդհանրապէս, ուս-
տի Սահակի ընտրութիւնը համամտու-
թեամբ ու համերաշխութեամբ տեղի ունե-
ցաւ: Երկու բաժնի հայերի կողմից ևս.

*) Խոր. Խե. էջ 32'. Մաշարայական ախտը՝ սրըն-
թաց թոքախտն է: скоротечная чахотка.

Սահակի ընտրութեան առաւելութիւնը

Բացի այդ՝ Սահակի ընտրութիւնը մի այլ
առաւելութիւն ևս ունեցաւ, որ թերևս ա-
ռաջինից աւելի զօրաւոր էր: Այդ առաւե-
լութիւնը այն էր, որ Սահակի ընտրու-
թեամբ գոհ քնաց և՛ յունաց կառավարու-
թիւնը, և՛ պարսիցը: Առաջինը այն հաշ-
ւով, որ Սահակը մանկութիւնիցը Բիւ-
զանդիոնում ապրելով և այնտեղ բարձրա-
գոյն ուսում ստացած լինելով՝ կարող էր
յունական ազդեցութիւնը տարածել ամ-
բողջ հայութեան վրայ. իսկ երկրորդը այն
հաշւով, որ Սահակը ի շնորհս իր զար-
գացման՝ ամբողջ հայութեան մէջ ուսում
ու լուսաւորութիւն տարածելով՝ առիթ կը
դառնար հայութիւնն ինքնագիտակցութեան
բերելու, և մի ինքնուրոյն ազգութիւն
կազմելու միանգամայն ազատ ու անկախ
յունական ազդեցութիւնից: Իսկ հայու-
թիւնը յոյներից ազատ և հեռու պահելու
քաղաքական տենչը պարբիկ իշխանութեան
հին տենչն էր և տակաւին Շապուհ Բ.-ի
օրովն էր սկսւել, ինչպէս իր տեղում ա-

սել ենք, և նպատակ ունէր յունական պարբերական ռոմանթիկներէի հանդէպ մի թուամբ ունենալ ի դէմս ինքնավար Հայաստանի պարսից գերիշխանութեան տակ:

Շապուհ Բ.-ի և Շապուհ Գ.-ի գործնականերպէ միայն տարբեր էր: Տեսանք որ ռաջինը յոյների և նրանց լեզուի դէմ հաւածանք հանեց Հայաստանում, մինչդեռ այս երկրորդը սկսեց քաղցր միջոցներով մինչև իսկ յունական լեզուն ու գրականութիւնը հովանաւորելով ուղեց հայերին առանձնացնել յոյներէ:

Այս դէպքում, ի հարկէ, Շապուհ Գ. սխալուեմ էր. թոյլ տալով հայերին Հայաստանը յոյն լեզուի արտագրութիւններով նրա գրականութեամբը ողողելու, և միամտաբար կարծելով, որ հայերին յոյներէից հեռացնում է, այնուամենայնիւ պարսից արքայից արքայի այդ բարեմիտ ու միամիտ քաղաքականութեանն է պարտական մեր ազգը, որ խորով Գ. և իր յաջորդներն և ս. Սահակ ու ս. Մեսրոբ ու իրանց աշակերտներն հայ գրականութեանն սկեզարը պատրաստեցին:

Իւրաքանչիւր հայի յայտնի է այն մտաւոր արթնացումը և ոգևորութիւնը, որ պարսկահայութեան մէջ ծնունդ ու սնունդ առաւ յիշեալ հոգևորականների եռուն ու զեռուն գործունէութեամբ, որով հայ ազգի դարուց ի դարս պահպանման և կենդանութեան հաստատուն հիմքը դրեցաւ *):

Յունահայերի բարի նախանձը

Յունական բաժնի հայութիւնը հիանում և զմայլում էր պարսկական բաժնում առաջ եկած մտաւոր գործունէութեամբ: Եւ ս. Սահակի ու ս. Մեսրոբի գրական-կրօնական իշխանութեան հետ խորովի քաղաքական իշխանութիւնն ևս սկսում էր նախանձելի դառնալ յունահայութեան աչքում: Եւ յոյն մարգպանի վարչութիւնը վերացնելու և յունահայերին ևս խորովի քաղաքական իշխանութեանը ենթարկելու պարզ տրամադրութիւն էր երևում, ըստ օրինակի կրօնական իշխանութեան ի դէմս կաթողիկոսութեան: Այդ մտքով նոյնիսկ բանակցութիւն սկսեցաւ յունահայո-

*) Օրմ. Ազգապ. էջ 207.

թեան ներկայացուցիչների և խորհուրդ Գ-ի մէջ *):

Կայսեր վարանումը

Կայսրը իր բաժնի հայութեան տրամադրութիւնը տեսնելով և խորհովի հետ տեղի ունեցած բանակցութեան լուրն առնելով, սկսեց վարանել ու տատանել իր բռնելիք ընթացքի վերաբերութեամբ: Արհամարել յունահայութեան տրամադրութիւնը, անմտութիւն կը լինէր և երկիւղալի:

Հալածանքն ու բռնութիւնը նպատակին չէին հասնել և թերևս «միաբանութեամբ հայցեն ի նմանէ և տացեն ի պարս զբաժինն զայն» **), — այսինքն բոլոր հայերը միաբանեն և յունաց բաժին Հայաստանը միացնեն Պարսկա-Հայաստանի հետ: Վասն որոյ կայսրը ի նկատի առնելով Լուսաւորչի ազդեցութիւնը աւանդական յունասէր ընթացքը և պարսկահայերին յունաց կողմը շրջեցնելու շանսը, վճռեց յունահայութեան ցանկութիւնը ի կատար ածել և Պարսկաստանին ենթարկւած ու

*) խոր. խՐ. էջ 323—326:

**) խոր. խՐ. էջ 362.

նրան հարկատու խորհուրդ թագաւորի վարչական իրաւունքը տարածել նաև յունահայութեան վրայ ևս, միայն թէ ճանաչելով իր զանդեռնի գերիշխանութիւնը յունահայերի վրայ և համակերպելով յունական օրէնքներին:

Յունաց կայսեր յետին նպատակը Շապուհ քաջ ըմբռնելով հանդերձ՝ այնուամենայնիւ այդ մտքի իրագործմանը արգելք չեղաւ, մինչև իսկ գոհութեան նշաններ ցոյց տուեց, համոզւած լինելով, որ բազմաթիւ պարսկասէր հայ նախարարների հաւատարմութեան վրայ յենւելով, ինքը կարող կը լինէր յունական ծրագիրը քաբուքանդ անել. — ծրագիր, որ թերևս յոյն արքունիքի նախընթաց դրդմամբն ու հրահանգովն էր սկսւել ու արծարծւել յունահայութեան մէջ:

Արքայից արքայի հաշիւը սխալ դուրս չեկաւ:

Նախարարների քսութիւնը

Ոմանք հայ նախարարներից Շապուհին, հասկացրին: որ իբր թէ խորհովի միտքը

ծունն է, որ նա առանց արքայից արքայի նախընթաց թոյլտուութեանը յունասէր Սահակին կաթողիկոս ընտրել տալով՝ մտքումը դրած է պարսկահայերին յունաց կողմը դարձնել:

Գիտենք որ Սահակի կաթողիկոսութիւնը Շապուհը ևս սկզբում օգտակար էր համարել պարսից քաղաքականութեան համար, սակայն քսու նախարարների խօսքերից այժմ գայթակղւելով՝ անհրաժեշտ համարեց անձամբ անձին հայոց թագաւորի բացատրութիւնը լսելու: Նա նրան Տիգրոն հրաւիրեց: Խոսքով «զգացեալ զբանսարկութիւնն» նախ կամեցաւ գնալ ներկայանալ Շապուհին «որպէս առ իւր իշխան և բարեկամ», բայց յետոյ փոշմանելով՝ յոյներէց օգնութիւն է խնդրում, որպէսզի չգնալու ղէպընում կարողանայ դիմադրել Շապուհին: Յոյները զլանում են օգնութիւնը, — ուստի Խոսքով «անկարացեալ ընդդիմանալ կամ խուսափել» *), գնաց Տիգրոն՝ առանց բարեկամական ձևերն խանգարելու: Սակայն Շապուհը այդ ձևերից չխաբւեցաւ, և տե-

*) Խոր. Ծ. էջ 328:

ղեկութիւն ունենալով, որ Խոսքով նախ քան Տիգրոն գալն՝ յոյներէց օգնութիւն է խնդրել և չէ ստացել *). Իսկոյն բռնեց նրան և բանտարկեց Խուժաստանի Անյուշ բերդում: Վերջին կարգադրութիւնն անողը Վռամ Գ. Կրման մականւանեալ արքան էր, որ հէնց նոր էր յաջորդել Շապուհին և հայկական գործերին քաջամուտ էր: Խոսքովի հետ բանտարկեցաւ նաև յունասէր Գաղաւն Կամսարականը:

Իսկ Շաւարշ Կամսարական և Պարգև Ամատունի նախարարներն, որոնք 700 հեծակներով փորձել էին Խուժաստանի ճանապարհից Խոսքովին փախցնել, յաջողութիւն չունեցան: Ընդհակառակը իրանք էլ զոհ գնացին իրանց տիրաւորութեանը: Պարսիկ պահակախմբից Շաւարշը ճանապարհին սպանեցաւ, իսկ Պարգևը գերի ընկնելով՝ մօրթագերծ եղաւ: Եւ նրա մօրթին ուռեցնելով և տիկ շինելով՝ Խոսքովին ներկայացրին Անյուշ բերդում: **):

*) Մենք ենթադրում ենք, որ այդ տեղեկութիւնը Շապուհին հաղորդող յոյները իրանք կը լինէին կամ մեք պարսկասէր նախարարները:

**) Խոր. Ծ. էջ 329:

Վճռաձայտուն եւ Սահակ

Հայոց թագաւորին իշխանութիւնից զըրկելով Վառամը թագաւորութիւնը չջնջեց այլ խոսրովի Վաղարշ եղբօրը թագաւոր կարգեց նրա Պահլաւ անունը փոխելով պարսկականի և անւանելով նրան Վառաձայտուն, որ կազմեցաւ Վառամի իրան և իր Շապուհ հօր աննուներից:

Վերելում ասել ենք, որ քսու նախարարները Սահակ կաթողիկոսին ևս կասկածելի անձն էին ներկայացրել Շապուհի առաջ: Ուստի խոսրով թագաւորին Տիգրոն մեկնելուց յետոյ կաթողիկոսի և նրա ու խոսրովի կուսակից նախարարներն ամենքն էլ իրենց պաշտօններիցը զրկւած հրատարակւեցան:

Լսելով այս Սահակ Տիգրոն գնաց և իր խոհուն բացատրութիւններով ու խորհուրդներով այն աստիճան գրաւեց Վառամին, որ նա նախ և առաջ պիտական վաւերացմամբ ճանաչեց նրա կաթողիկոսութիւնը: Երկրորդ նրա փեսային որ էր Համա-

զասպ Մամիկոնեանը *) սպարապետութեան պաշտօնը տրեցաւ, որ Սահակ Բագրատունու մահից ի վեր թափուր էր մնացել:

Երրորդ՝ Մամիկոնեան տոհմը հայոց նախարարութեան հինգերորդ գահը կամ աստիճանը բարձրացաւ: Զորքորդ Կամսարականների և Ամատունիների համար, — որոնք ազգատոհմով կողոպտւած ու աքսորւած էին, — ներում և զթութիւն ստացւեցաւ: Հինգերորդ կալանաւոր խոսրովին շղթաներից ազատելու և բերդում հանգիստ ապրելու արտօնութիւն տրեցաւ: Վերջապէս վեցերորդ պարսից սրտերում դէպի հայերն վստահութիւն ներշնչեցաւ: Եւ այդ վստահութեան հետեանքն էր անա, որ Սահակ և Վառաձայտուն ձեռք ձեռքի տւած ազգային եկեղեցւոյ ու գրականութեան համար ազատօրէն գործեցին և այնքան արգասաւոր արդիւնք առաջացրին:

*) Յայտնի է, որ Սահակ, նախ քան կաթողիկոսանալը, կէն ունէր, որից մի էդ զաւակ միայն ունեցաւ, — Սահականոյշը, որէն ամուսնացրել էր համազասպ Մամիկոնեանի հետ:

Սահակ կաթողիկոս ոչ միայն պարսից արքունիքը հայերի հետ հաշտեցրեց, մինչև իսկ բարեկամացրեց, այլ նաև յուսաց արքունիքը: Որովհետև նրա ձեռնհրէցութեամբ ու միջնորդութեամբ յոյներն և պարսիկներն յարաբերութիւններն բաղցրացան և դրանով երկու արքունիքն մէջ խաղաղութիւն տիրեց: Եւ այն ինչ որ խոսքովն համար չարիք էր համարուել, Վռամշապուհի համար բարիք համարւեցաւ և նա սկսեց միանգամայն երկու թագաւորներին ևս ծառայել, իւրաքանչիւրի բաժնի հարկերն իրան հովանաւորին տալով—Պարսիցը արքայից արքային, և յուսացը Բիւզանդական կայսեր:

Վռամշապուհի մահը

Ամբողջ 26 տարի ամբողջ Հայաստանը խաղաղութեամբ և ազգաշէն գործունէութեամբ կառավարելուց յետոյ Վռամշապուհը մեռաւ 414 թ. 70 տարեկան: Նա իրան միակ ժառանգ թողեց տասը տարեկան մի որդի Արտաշէս անունով, որ փոքրութեան

պատճառաւ թագաւորեցնելն անյարմար դատւեցաւ: Ուստի Սահակ կաթողիկոսը նորից Տիգրան գնաց և խոսքովին բանտարգելութիւնից ազատելով նորից թագաւորական գահի վրայ բազմեցրեց, ափսոս, հէնց միայն նրա համար, որպէսզի մի տարուց յետոյ թագաւորական փառքով գերեզման իջնի: Որովհետև բացի այն, որ խոսքովը որպէս Վռամշապուհի մեծ եղբայրն ու թանասունի մօտ մի ծերունի էր, այլ նաև երկարամեայ բանտարկութեամբ շատ թուլացել էր ինչպէս մարմնապէս, նոյնպէս և հոգեպէս:

Շապուհ թագաւոր հայոց

Խոսքովի մահն ու Արտաշէսի անյարմարութիւնն առիթ դարձաւ Յազկերտի ձեռին Հայոց թագաւորութեան ստւերն ևս վերցնել, ուստի իր Շապուհ որդւոյն թագաւորի անունով Հայաստան ուղարկեց, յատուկ երահանգ տալով նախարարների հետ փափականատութեամբ վարւելու, «խօսիւք և ռուր և առիւք» նրանց իրան կուսակից շարձնել, «խրախճանութեամբ և զրօսանք

որսոց» նրանց բարեկամութիւնը գրաւել, «եկամուտ հարազատութեամբ և խնամութեամբ» նրանց ընտանեկան շրջանակին վրայ ազդել որպէսզի յաջողի հետզհետէ պաքսից կեանքին ընտելացնել նրանց և «ի դէն մազդեղանց սաղապեցուցանել, որով ամենեկին զատեցին յունաց, զատուցեալք այնուհետև ի սիրոյ նոցին և յօրինացն» *):

Սակայն Յազկերտի այս ճարտար ծրագիրը զուիս չհկաւ այն պատճառաւ, որ հայ նախարարները որքան էլ որ թեթեալարոյ և յեղյեղուկ քաղաքականութեան հետամուտ էին, այնուամենայնիւ Արշակունի ազգատոհմի նախապաշարումը — դեռ կրում էին և նրան չէին կարող փոխանակել մի Սասանեան կրակապաշտի հետ: Միւս կողմից Շապուհը ինքն էլ, ապիկար, անկարող ոմն յայտնւեցաւ, որ ոչ թէ պատկառաք ու ազդեցութիւն կարողացաւ գործել նախարարների վրայ, այլ դեռ նրանց համար խաղալիք ու ծաղրատեղի պարձաւ ու զսնազան ծիծաղաշարժ և վիրաւորական մտ-

ղիւններ ստացաւ նախարարներից, որոնց թէև սկզբում տանում էր, բայց վերջերում թողեց հեռացաւ Հայաստանից, պարսիկ զօրապետին պատուէր աւելով, որ իրան արհամարող ու ծաղրող հայ նախարարներին Պարսկաստան ուղարկէ: Բայց նախարարները ընդդիմացան և Ներսէս Ճիճրակեցու ղեկավարութեամբ պարսիկ զօրքերին Հայաստանից փախցրին թէև, սակայն իրանք իրանցից որևէ ազգային իշխանութիւն կազմէլ չկարողանալով անիշխանութեան մատնացին երկիրը, որ «աղմկաւ և բազում խռովութեամբ մնացեալ ամս երիս, աւերեալ ամայանար և ամենայն բարեկարգութիւն վրգովեալ ապականէր» *):

Ուր ուրեմն Սմբատ Բագրատունին կարողացաւ մի կերպ համաձայնութեան ու համերաշխութեան բերիլ նախարարներին, որոնք հրաւիրակ ուղարկեցին Սահակ կաթողիկոսին, պաղատելով, որ գայ և երկրի մէջ անդորրութիւն մտցնէ:

*) Խոր. ԾԵ. էջ 338.

*) Խոր. ԾԶ. էջ. 341.

Յունաց քաղաքականութեան փոփոխումը

Պարսից ազդեցութեան հետզհետէ զօրանալն ու ընդարձակելն Հայաստանում յունաց քաղաքականութեանը ձեռնտու չէր, ուստի Փոքր Թէոդոս կայսրը Վռամշապուհի ժամանակ պարսկահայերին տրւած արտօնութիւնները յետ վերցնելով, յունահայերի կառավարութիւնը յոյն գործակալի էր յանձնել կուսակալ անունով և այդ պաշտօնը մի յոյն կոմսի էր տւել: Բացի դրանից յունաց արքունիքը հայ հոգևորականութեան վրայ էլ երկարացրել էր իր ձեռքը, ենթադրելով նրան փոխանակ Հայոց կաթողիկոսի՝ կեսարիայի մետրօպօլիտական Աթոռին և պարտաւորուելով, որ գրագրութիւնը յունաց լեզուով լինի, Աստաժապաշտութիւնը հէկեղեցիներում և ուսուցումը դպրոցներում դարձեալ յունաց լեզուով կատարւի, և ուրիշ մի քանի մանր բռնութիւններ:

Սահակի հիմնական զործունէութիւնը
Հայ տառերի գիւտից յետոյ Սահակ կա-

թողիկոսը, կարելի է ասել, ամբողջովին կլանուած էր պարսկահայերի կրթական գործով և ի շնորհս իր օգնականների ու աշակերտների և պարսիկ քաղաքականութեան բարեհաճութեան, կրթութիւնն ու դպրութիւնը և գրականութիւնը մեծ զարկ էր ստացել Պարսկա-Հայաստանում:

Իսկ երբ Փոքր Թէոդոսի վերոյիշեալ կարգադրութեան լուրն Սահակ առաւ, փութաց անցաւ Յունա-Հայաստան այնտեղի հայերի գոյութեանը սպառնացող վտանգը խափանելու: Կաթողիկոսը իրեն հետ վերցրեց Մեսրոբին և նրա աշակերտների մի մասին ևս:

Սահմանազլխի և միւս տեղերի յոյն պաշտօնեաները բազմաթիւ արգելքներ հանեցին կաթողիկոսի և նրա հետևորդների առաջ: Բայց Սահակ իրան յատուկ տաղանդովն ու տոկունութեամբ կարողացաւ ազգային խոշոր չարիքի առաջն առնել, ազգին և ազգային հոգևորականութեան վրայ բարդած մեղադրանքներն ջրելով, մայրենի լեզուի գործածութեան դէմ սահմանւած ար-

գելքը վերացնելով *) և մինչև իսկ զանազան արտօնութիւններ ձեռք բերելով, որոցմով Բիւկանդական արքունիքը ձեռնարկէց սրբաշահելու ոչ միայն Սահակ կաթողիկոսին, այլ նաև ամբողջ հայ ազգին և մասնաւորապէս պարսկահայերին:

Այս արտօնութիւններն դեռ նոր էր ստացել Սահակ կաթողիկոսը և դեռ նոր էր ձեռնարկել ազգային դպրոցների բացմանը և հոգևոր դասի մէջ մտած հակազգային կարգերի վերացմանը, և ահա Սահակ Բագրատունին և միւս նախարարներն եկան կաթողիկոսին տանելու:

Մերօրերն իր աշակերտներովը — Յունահայաստանում թողնելով, որպէսզի այնքան ղեւարութեամբ ձեռք բերած դպրոցական-եկեղեցական արտօնութիւններն չխափանւին, կաթողիկոսը ճամբայ ընկաւ դէպի իր Աթոռը:

Կաթողիկոսի վերադարձը

Սահակ կաթողիկոսի գալուստը մխիթարար

*) Խոր. Ծէ. էջ 343—346:

ներգործութիւն ունեցաւ ընդհանուրի վրայ: Հաղիւ հայրապետանոց հասած՝ Սահակ համազգային ժողով գումարեց, ուր խորհրդակցութեան գլխաւոր նիւթը երկրի բարեկարգութեան վերականգնելն էր: Ժողովականների միահամուռ ցանկութեամբ որոշեցաւ անպատճառ մի թագաւոր ունենալ Արշակունի տոհմից: Ընտրութիւնն էլ երկար չտևեց, որովհետև միակ թիկնածուն Վռամշապուհի որդին էր, Արտաշէս անուանով, որ արդէն 18 տարեկան չափահաս երիտասարդ էր դարձել:

Ժողովի որոշումը գրի առնելով Սմբատ Բագրատունին և Վարդան Մամիկոնեանը պատշաճաւոր հետևորդներով Տիղրոս գնացին:

Արտաշէսի հաստատութիւնը

Հայաստանի ապագայ խաղաղութիւնը ապահովելու նպատակաւ ըստ որոշման համազգային ժողովի, պատգամաւորութիւնը խնդրում էր արքայից արքային անցեալ եղիլութիւններն ու անցքերը փակած համարելով յանցաւորի կամ պատասխանա-

տունների վրայ չանդրադառնալ:

Վստմը վեհանձնաբար գիշաւ: Արտաշէսին թագաւոր հռչակեց, միայն նրա Պահլաւիկ անունը Սասանեան կռոււմով Արտաշիրի փոխարկելով: Յանցաւոր նախարարներին «մուրհակ մոռացման յանցանաց կնքեց», — այսինքն յանցանքներն մոռացութեան տուեց, փոխանակ ներել նուաստացուցիչ բառն գործածելու:

Անկախ դրանից ամենատեսակ զրամական մատակարարարու թիւները, նոյնպէս և զինւորական հրամանատարութիւնը արքայից արքան հայոց թագաւորի իրաւասութեանը տակ թողեց, առանց պարսիկ գործակալի կամ վերակացուի *)

Յնծութեամբ ու բերկրանքով պատգամաւորութիւնը վերադարձաւ Հայաստան:

Արտաշէս — Արտաշիրը

Դժբաղդաբար Արտաշէս — Արտաշիրը այն չեղաւ, ինչ որ սպասուում էր Վստմշապուհի որդուցը: Շատ չանցած երիտասարդ թագաւորը անձնատուր եղաւ զանազան մոլու-

թիւներն ու խէնէշ ու ցովի կեանքի: Խորհնացին էլ *), մեր միւս պատմիչներն էլ շատ մոռալ գոյներով են նկարագրում Արտաշէսի վարքն ու բարքը: Կարծես Պապ թագաւորը կենդանացել էր:

Սահակ կաթողիկոսի խրատ ու յորդորներն նոյնպէս ապարդիւն անցան: Նախարարի բողոքները սաստկացան: Թագաւորի մերձաւորներն ու պաշտպանները յուսահատեցան: Մաքդիկ թագաւորի վրայ նայում էին ոչ իբրեւ հոգեկան հիւանդի վրայ, այլ իբրեւ մի գիտակից անառակի վրայ: Ուստի վճռեցին տապալել նրան: Հաւաքեցան կաթողիկոսի մօտ, որպէս զի թագաւորին զահնկէց անհն: Բայց ում բազմեցնել այդ զահնի վրայ: Հայաստանում այլևս ոչ ոք չէր մնացել Արշակունի ցեղից:

Այս ու այն նախարարական ցեղի մի նոր թեկնածուի առաջ քաշելն շատ մեծ խոչընդոտների և պառակտումների դուռ կը բաց անէր, և աւելի վտանգաւոր հետեւանք կարող էր արտադրել, ի նկատի

*) Օրմ. Ազգապ. էջ 295:

(* Գիրք. Գ. էջ. 356

առնելով մի կողմից հայ քաղաքական կեանքի յեղյեղուկ կացութիւնը և միւս կողմից նախարարների տգիտութիւնն ու փառասիրութիւնը:

Այս ամենքը աչքի առաջ ունենալով Սահակ կաթողիկոսը յորդորում էր աչքաթողանել Արտաշէսի վարքն ու բարքը և նրա ախտերը երիտասարդութեանը վերագրելով երկայնամտութեամբ համբերել, որ թագաւորի արարմունքը առաւելապէս դատապարտելի է քրիստոնէական, կրօնի տեսաւ, կէտով, սակայն ինքը, իբրեւ հայրապետ, համբերում ու տանում է ի խոյս ազգային սպազայ չարիքների:

Կաթողիկոսի այս մտքերին նախարարներից ոմանք համակերպեցան, սակայն մեծամասնութիւնը թագաւորի գահնկէցութիւնն էր պահանջում անպատճառ.

Նախարարների սպառնալիքը

Վերջին կէտի վրայ կանգ առնելով կաթողիկոսը շեշտեց թէ պարսից արքունիքը Արտաշէսին գահից վայր բերելով անշուշտ Շապուհի նման մէկին կարող է թագաւոր

կամ մարդպան կարգել Հայաստանի վրայ: Իսկ եթէ խելօք մէկին տւեց այդ պաշտօնը,—աւելի վատ կը լինի ազգի համար: ուստի ինքը միանգամայն չէ կամենում «փոխանակել զախտացեալ ոչխար ընդ առողջ գազանի, որոյ առողջութիւնն է մեղ պատուհաս» *):

Այս խօսքի վրայ նախարարները սպառնալիքի դիմեցին ասելով «մեք կամեցուք քեզ չբահանայանալ մեզ»,—այսինքն եթէ դու Արտաշէսին փոխելու մասին մեղ հետ չես միաբանում, ուրեմն դու այլևս չես կարող մեր կաթողիկոսը լինել:

Առանց այս սպառնալիքից երկնչելու, կաթողիկոսը այնուհետեւ յօժարեցաւ գոհնէ չարիքի փոքրագոյնն ընտրել, խորհուրդ տալով նախարարներին, որ աւելի լաւ է քրիստոնեայ յունաց կայսեր օգնութեանը դիմել քան հեթանոս ինքնակալի:

Սահակ կաթողիկոսի այս վերջին միտքը շատ վիճելի է այժմ: Անշուշտ նա վիճելի կէտ կը լինէր և այն ժամանակ հայ նա-

*) Խոր. կդ. էջ 358

խարարները համար, ուստի և նրանք իրաւունք ունէին չը համակերպել կաթողիկոսի այդ մտքի հետ: Եւ դրանով ոչ մի վատ բան արած չէին լինիլ: Բայց նրանք շատ վատ բան արին, որ կաթողիկոսի այս միտքն իբրեւ փաստ ծառայեցին Վռամի առջ նրան ևս ամբաստանելով իբրեւ լրարկատեցի և պետական դաւաճանի,— «գլուխովը գլխալ խորհրդովը» *):

Վատախորհուրդ նախարարները Տիգրան մեկնած պատուիրակութեանը մասնակից եղաւ, իբրեւ հոգևորականութեան ներկայացուցիչ, Սուրմակ անունով մի քահանայ, որ Բզնունիք գաւառի հպիսկոպոսութեան փոխանորդութեան պաշտօնն էր վարում:

Ատենական վճիռ

Պատուիրականութեան բողոքներն մանրամասնաբար լսելուց յետոյ Վռամը հայոց թագաւորին էլ, կաթողիկոսին էլ, Տիգրան կանչեց. եւ նրանք գնացին:

Ամբաստանեալներին դատելու համար «բազմամբոյս ատեան» գումարեցաւ, ուր

*) Սոր. կդ. էջ 358:

պատուիրակութիւնը ինչպէս թագաւորի, նոյնպէս և կաթողիկոսի վրայ «բազում աղտեղաբանութիւն և ազգի-ազգի խօսս ա-նարժանութեան խօսեցաւ» *):

Ամբաստանեալներն յանցաւոր ճանաչեցան, ուստի իրենց պաշտօններիցը զրկեցան:

Վռամը Հայաստանի վրայ Վեհմիհրշապուհ անունով մէկին մարզպան կարգեց, Սուրմակին էլ կաթողիկոս նշանակեց Աթոռի լոկ վարչական ու կալաւածական գործերն կառավարելու համար:

Իսկ կրօնական-եկեղեցական գործերն Սահակի վրա թողնեցան:

Այսպէս ահա վերջացաւ Արշակունեաց թագաւորութիւնը 433 թուին:

Եւ թէպէտ նախարարներն իրենց դաւաճանութեան պտուղն շուտ ճաշակեցին, թէպէտ Սահակին փոխանակող Սուրմակի, յետոյ Բրքիշոյի և յետոյ Շմուէլի արած կաթողիկոսութիւնից ազգին հասած բարոյական, մտաւորական և նիւթական հա-

*) Սոր. կդ. 359.

րւածներին *) ականատես լինելով ստրջացին, զղջացին և դարձեալ Սահակի ձեռքն ու ոտքն ընկան պաղատելով, որ նորից կաթողիկոսութիւնը յանձն առնէ ամբողջապէս և պաշտօնապէս, որի համար յանձն էին առնում Վռամի համաձայնութիւնն ձեռք բերել,—սակայն Սահակ հրաժարւելով հրաժարեցաւ, որեւէ գործ ունենալ,—ինչպէս որ նրանց երեսներին ասաց,—«տիրանենգ, տիրասպան եւ մատնիչ» մարդկանց հետ: Այլ քաշւելով Բագրեւանդի հայրապետանոցը, մի քանի ժամանակից յետոյ էլ Բլուր գիւղը, ուր և վաղձանւեցաւ 89 տարեկան պատկառելի հասակում:

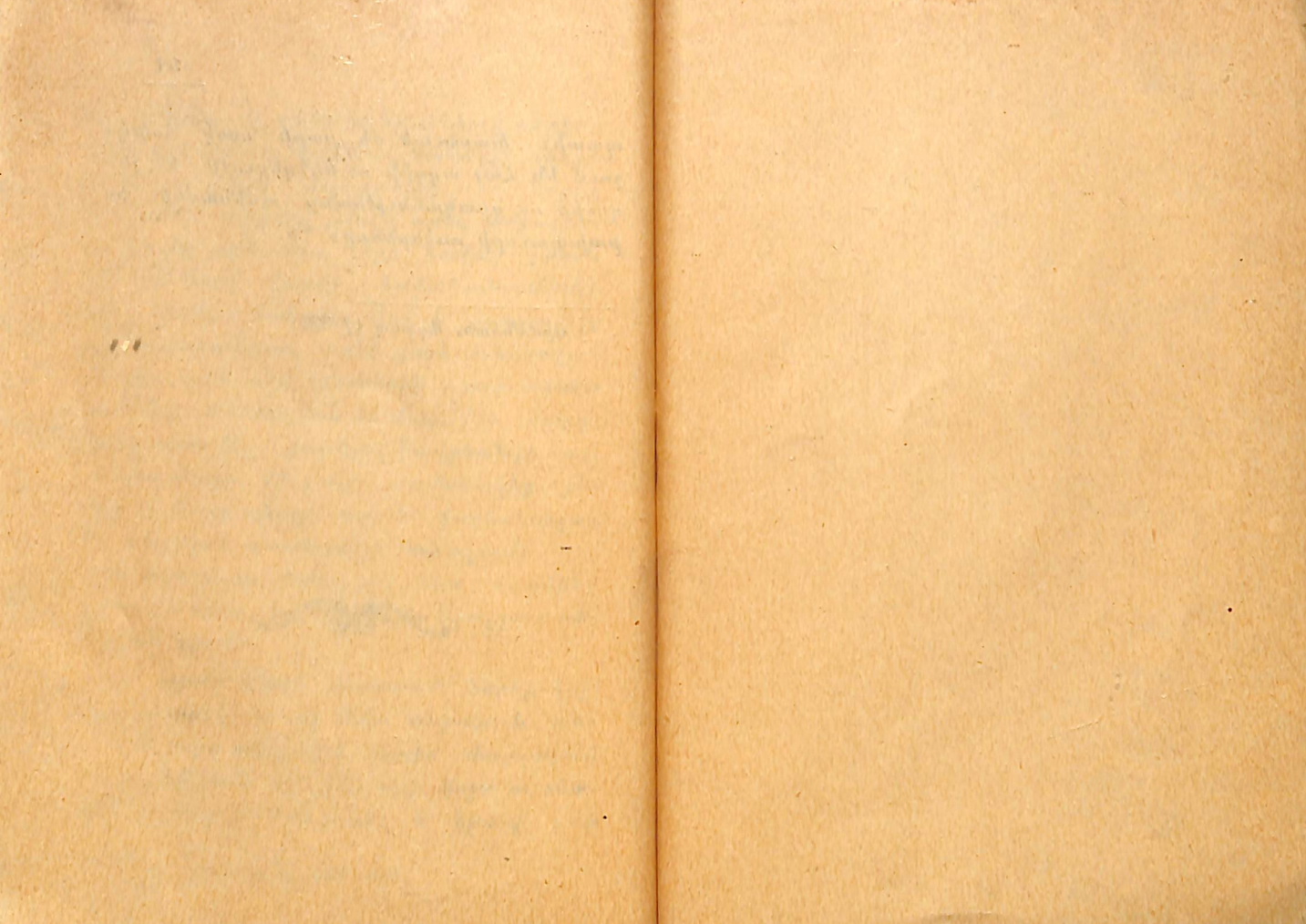
Պատճաշաւոր հանդիսով նրա մարմինը փոխադրւեցաւ իր հայրենի Աշտիշատ սեփական գիւղն:

«Եւ այսօր Մուշի գաւառում Տերեք կոչւած փոքրիկ գիւղի մօտ, անշուք և անձուկ անարգ տեսքով և հաղիւ մարդաչափ բարձրութեամբ մի շէնք կայ, կոչտ ու սևացած կամարով ծածկւած, և կիսով չափ

պատին խառնւած մի քարի տակ հանգչում են Հայ ազգին ու եկեղեցւոյն և լեզուին ու գրականութեանը ամենամեծ երախտաւորի ոսկորները» *):

*) Օրմանեան, Սղգապ էջ 320 -

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0418291

1. Զէնիաթ — զէնիաթ
2. Գլխագին
3. Ապօրինի գաւակը
4. Գինեղև
5. Ռաֆֆիէ, «Կայծերը»
6. Կացինը քարին կաւա
7. Մտորումներ
8. Պատմական Քաղաքներ Ա. պրակ
9. Պատմական Քաղաքներ Բ. „
10. Պատմական Քաղաքներ Գ. „
11. Պատմական Քաղաքներ Դ. „
12. Պատմական Քաղաքներ Ե. „
13. Պատմական Քաղաքներ Զ. „
14. Պատմական Քաղաքներ Է. „
15. Իօրաէլ Օրին և իր քաղաքակ. ճշտգիրը
16. Հայկական հարցի երկրորդ շրջանը —
17. Հայկական հարցի երրորդ շրջանը
18. Հայկական հարցի չորրորդ շրջանը
19. Հայկական հարցի հինգերորդ շրջանը
20. Հայկական հարցի վեցերորդ շրջանը
21. Պատմութեան դասերը
22. Հրապարակաբանական մանրունք
23. Պատմական Քաղաքներ Ը. պրակ
24. Պատմական Քաղաքներ Թ. պրակ
25. Պատմական Քաղաքներ Ժ. պրակ
26. Ռոճիկ քահանաներին
27. Հայկական հարցի եօթներորդ շրջանը
28. Պատմական զրոյցներ Ա. պրակ — 50 կ.

Դիմել հեղինակին, Բագու:

Հ
Ե
Ր
Կ
Ա
Ս
Ի
Ր
Ո
Ւ
Թ
Ւ
Ն
Ն
Ե
Ր
Ը

6863